ՀՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՔ
Ի ՎԵՐԱՅ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆՑ

Ի ՄԿՐՏՉԻ ԷՄԻՆԵԱՆԷ

ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՑ
Ի ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԷ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐ. Տ. ԿՐՏ. ՏԷՐՈՒՆԵՆՑ

ՅԱՔՄԱՋ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Զ. Մ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ
1875 — ՌՅԻԴ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայոց պատմութեան վերաբերեալ հին և նոր նշանաւոր դէպքերն ըստ մեծի մասին գրի առնողներ պակաս եղած չեն ։ Ազգին քրիստոնէութեամբ լուսաւորուած ժամանակէն՝ Տրդատ թագաւորին ատենադպիրն Ագաթանգեղոս՝ նոյն լուսաւորութեան պատմութիւնը գրած է աչքով տեսածն ու ականջով լսածը ժողովելով. անկէց ետքը Զենոբ պատմագիրն . այն ալ պատմածներուն ժամանակակից, որ իր գործը նամակի ձեւով ուրիշ ժամանակակցի մը կ'ուղղէ ։ Ասոնցմէ ետքը կուգայ Խորենացին՝ որ ազգին ընդհանուր պատմութիւն մը շինելու ձեռք զարնելով, մեծ հետազօտութեամբ հին ժամանակներու մեր ազգին վերաբերեալ դէպքերը պատմող հեղինակներու գրածներէն ժողովելով՝ իրեն պատմութիւնը կը յօրինէ ։ Անկէց ետքը պատմիչները կը շատնան, եւ առանց յատուկ պատմաբանի քիչ ժամանակ կ'անցնի ։ Մինչև մեր ատեններս ազգային պատմիչներ պակաս չեն, որոց մէջէն բաւական թուով տպուածներ ալ կան, ձեռագիր մնացածներ ալ կան, բոլորովին կորսուած կամ մինչև ցարդ մէկ խորշ մը տգէտ մարդու մը ձեռք անծանօթ մնալով կորսուելու վտանգի մէջ եղածներ ալ քիչ չեն ։

Այս պատմութեանց նիւթերը սովորաբար խառն են . կրօնական և քաղաքական և գրագիտական կամ ուսումնական ճիւղերն առանց իրարմէ զատելու մէկ

կարգի մէջ գրուած կը տեսնեմք ։ Ասոնց մէջ բաժանում մտցնելն և Հայոց Եկեղեցական Պատմութիւնը քաղաքականէն զատելով առանձին աւանդելը մեր տարիներս սկսաւ ազգին մէջ , և մինչև ցարդ երեք հատը տեսանք , մէկը Վիէննա , մէկը Ս. Երուսաղէմ և միւսը Տփխիս տպուած ։ Ասոնք երեքն ալ ազգին քրիստոնէական պատմութիւններն են , որ տիրապէս Եկեղեցական Պատմութիւն կըսուին , և բնական է որ ասոնք երանելի Աբգար թագաւորին ժամանակէն կըսկըսին ՝ որ իւր մարմնաւոր հիւանդութենէն բժշկուելու համար իր մայրաքաղաքը հրաւիրեց զՏէրն մեր , որուն գործած հրաշալի բժշկութիւններն իրեն առ Հերովդէս Հրէից չորրորդապետը ղրկած դեսպանէն իմացած էր , եւ Տէրն մեր իր անօրինական գործերը կատարելէն և համբառնալէն ետքը՝ Թադէոս առաքեալը գնաց թագաւորը բժշկեց , քրիստոնեայ ըրաւ եւ մկրտեց ։ Ազգին քրիստոնէական կամ եկեղեցական պատմութիւնն անկէց կըսկըսի .

Բայց թէ անկէց առաջ ազգն ի՞նչ հաւատք ունէր , եւ այն՝ որ Նոյ նահապետին ժամանակէն ուրիշ ամէն ազգաց նախնեացը պէս մէկ Աստուած մը կը ճանաչէր եւ ճշմարիտ հաւատք ունէր՝ ո՞ր ատենէն և ի՞նչ կերպով կամ ո՞րպիսի ազդեցութեամբ կռապաշտութեան մէջ ինկաւ , և ի՞նչ կուռքեր էին պաշտածներն և որոնցմէ՞ առաւ այն կուռքերն, ու անոնց մատուցած պաշտօնն ի՞նչ տեսակ էր . ասոնց վրայ՝ որ ազգիս կրօնական հնախօսութիւնը կը բաղկացընեն՝ թէպէտ ազգային պատմիչք գրած են՝ բայց ցիր ու ցան , ամէն մէկն իր պատմածին կարգին պէտք եղածին չափ . անանկ որ՝ ասոնցմէ օրինաւոր կարգաբանութեամբ կրօնական հնախօսութիւն մը թէպէտ դուրս կուգայ՝ բայց յատուկ եւ մտադիր աշխատութիւն պէտք է ազգային պատմութիւնները կարդալով պէտք եղած նիւթերը ժողովելու , և հասուն դատողութիւն պէտք է՝ կարդացած և ժողոված նիւթերը կարգի դնելու , մթիններն այլ և այլ պատմիչներու գրածներուն բաղդատու-

թեամբը լուսաբանելու, և այնպէս մէկ ամբողջ պատմութիւն մը 'ի լոյս ընծայելու ։

Մեր ժամանակներէն յառաջ ազգային պատմութեան վրայ աշխատողներն այս բանիս միտ չըդրին ․ միայն Հ. Ղուկաս Ինճիճեան՝ իր Հնախօսութիւն Հայաստանի գրքին մէջ քիչ մը բան գրած է ՝ ոչ հին կրօնիցը վրայ ընդհանրապէս խօսելու առթիւ, ուրկէց ընդարձակ և մանրամասն տեղեկութիւնները բնապէս դուրս կը մնան ․ որովհետև հեղինակը յատուկ այս նիւթոյս վրայ գրելու դիտաւորութիւն չունէր ։ Այսպիսի գրքի մը առաջին հեղինակ՝ որչափ որ գիտեմք, Մօսկուայի բնակիչ հայազգի Էմինեան Մկրտիչ արժանայարգ գիտնականն եղաւ ։ Շահնազարեան Կարապետ վարդապետն ալ իր հրատարակութեանց մէկուն մէջ կը ծանուցանէր՝ թէ այս նիւթոյս վրայ բան մը գրած ունի, բայց մինչև հիմայ գրածը չի տեսնուեցաւ ․ Արժանայարգ Էմինեանին գրածէն ալ տեղեկութիւն չէինք ունենար (գոնէ մենք), թէ որ իւր աշխատութեան ռուսսերէն բնագիրը՝ զոր գիտցող շատ չեն գտնուիր մեր կողմերը, գաղղիերէն թարգմանուած չըլլար ․ Գաղղիերէն լեզուն մեր մէջ բաւական առաջ գացած ըլլալով՝ կրնար այս գիրքս ալ շատերուն ծանօթ ըլլալ, թէոր մեր լեզուագէտ ուսումնասէրները կեղծ ու առասպելեալ վէպեր կարդալը՝ որոցմէ երևելի օգուտ մը չ'ելլէր, և երբեմն վնաս ալ կ'ելլէ թէ՛ կրօնից և թէ՛ բարուց նկատմամբ, հրահանգիչ և օգտակար գրքեր կարդալէն նախամեծար չի բռնէին ։ Ասոնց այս թիւր ախորժակին համար է որ Կոստանդնուպօլիս գրավաճառներուն խանութն կեղծ պատմութիւններով լեցուած է, վասն զի անոնք ալ շատ ծախուելու գրքեր բերել կուտան ․ լուրջ և հմտացուցիչ և օգտակար գրքեր քովերնին գտնուիլը դիպուած կրնայ սեպուիլ ․

Մենք Էմինեան գիտնականին յօրինած գիրքը՝ ազգային հնութեան վերաբերեալ տեղեկութիւններ պարունակող աշխատութիւն մը տեսնելով և մեր ազգի յարգելւոյն գրաւոր արդիւնքը ազգայնոց ալ վայելել

տալու դիտաւորութեամբ գաղղիերենէ հայերէնի դարձընելով կը հրատարակեմք։ Գրքին գաղղիերէն վերնագիրն է՝ [illegible] *այսինքն՝* [illegible] *և տպուած է փարիզ՝* 1864 *թուին* (1)։

(1) *Ծանօթութիւնները՝ որ գաղղիերէն տպագրութեան երեսներուն տակը գրուած է, մենք իւրաքանչիւր յօդուածոյ վերջը կը դնեմք։*

ԿԱՆԽԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

Հայոց քրիստոնէութենէ առաջ ունեցած կրօնքնին՝ արեւմտեան Ասիոյ հնագոյն ցեղերուն մէկին աստուածածնութեան տեղեկութիւնները կը պարունակէ. բայց կարծեմք՝ թէ մինչեւ հիմայ իմաստուններուն լուրջ մըտադրութեան ենթակայ եղած չէ։ Հայոց չաստուածներէն մէկ քանին զատ զատ կամ հաւաքաբար յիշուած կը գտնուին. բայց առանց զատողութեան, եւ կը համարձակիմ ալ ըսելու՝ թէ այս յիշատակութեանց մէջ յստակութիւն եւ ճշդութիւն ալ չի կայ։ Եւրոպացի իմաստունները՝ Յոյն եւ Լատին հեղինակներուն գրոցը մէջ գտած պակասաւոր եւ անստոյգ տեղեկութիւններովը շատացան. կամ ինչ որ Վենետիկի Մխիթարեաններուն գրչէն ելած գտան՝ ընդունեցին իբրեւ գիտութեան արդիւնք։ Արդ այս վերջինները որչափ որ իրենց հմտական բազմաթիւ աշխատութեանցը համար յարգանաց արժանի են, հայկական դիցաբանութեան վրայօք երբէք կատարելապէս սուտ չեղած գաղափար մը չի տուին. Մխիթարեանները՝ նախ եւ առաջ չը հասկցուցին իւրեանց նախնեաց կրօնքն ինչի՞ վրայ հիմնած ըլլալը, եւ այս մասին գաղափար մը չի տուին։ Երկրորդ՝ Հայոց չաստուածներուն մէջ կարգ մը չուզեցին կամ չի կրցին գտնել, եւ անոնց ու. արեւմտեան Ասիոյ

ժողովրդոց չաստուածներուն մէջ եղած Ներքին համեմատութիւնն և ասոր կարգն հետազօտել ։ Ասոնց առաւելապէս մտադիր եղածն էր իրենց նախնեացը չաստուածներուն Յունաց պաշտածներուն հետ նմանութիւնը ։ Այս կերպիս հիմը ակար ըլլալն ամենէն առաջ աչքի զարնելու բանն է ։ Հայոց նախնի կրօնքէն մինչև մեր ժամանակը մնացած քիչ մը հետքն այնպիսի ժամանակ մը մեր առաջը կը բերեն, որ Հայաստան և Յունաստան իրարու հետ բնաւ յարաբերութիւն չունէին ։ Յունաց չաստուածները Հայոց կռապաշտութեան վերջին ատենները միայն ծանօթացան, ինչպէս որ վերջը պիտի ցուցնեմք ։ Վերջապէս Մխիթարեանները՝ որոնցմէ Եւրոպացի իմաստունները ստուգապէս իրաւունք ունէին այս խնդրոյս գոհացուցիչ լուծում մը սպասելու, խելքի մօտ և ճիշդ բան մը չըսին ։ Մանաւանդ թէ՝ հայկական աստուածածնութեան նախնական գաղափարը ծուռ հասկցան ։ Ասոնց մէջէն աւելի նշանաւորները Հ. Ղուկաս Ինճիճեան (1) և Հ. Արսէն Բագրատունի մեծ փոյթ ունէին հեթանոս Հայոց մէջ մի աստուածութիւն, կամ միակ ճշմարիտն Աստուծոյ պաշտօնը գտնելու, որպէս թէ Նոյէն և անոր սերունդէն Հայոց աւանդութեամբ անցած ըլլայ, երբ տապանէն ելլելէն ետքն Արարատ լերան ստորոտը բնակութիւն հաստատեցին ։ Ասիկա մէկ ենթադրութեան մը վրայ կայացած է, որ ոչ պատմական յիշատակաց և ոչ եկեղական աւանդութեանց վրայ հիմ մը չունի. այլ այս պատուարժան գիտնոց պարզ բարեպաշտութեանը՝ և իրենց նախնեացը յարգական ակնածութիւն մը ցուցընելուն արդիւնքն է (2) ։ Այս զգացումը շատ գովելի է անշուշտ, բայց գիտնական հիմը կը պակսի ։ Ասոնց վարկածը լռութեամբ անցնել չուզեցի. վասն զի Մխիթարեանց գաղափարներն այնպիսի իմաստնոց գրչին տակն անցած են, որ հայկական դպրութեան քանի մը կարևոր յիշատակաց վրայ քննաբանական խուզարկութիւններովն գիտութեան մէջ հեղինակութիւն առած են արժանապէս ։

Կարեւոր է նշանակելը որ՝ Հայոց ժողովրդական հին աւանդութիւնները՝ զորս Մովսէս Խորենացին նշանակած և աւանդած է՝ Մար Իբաս Կատինայ ասորիէն առնելով, որ փրկչական Թուականէն 150 տարի առաջ էր, մեզ Բաբելոնի աշտարակին և Նեբրովթայ առակաւոր պատմութեան ժամանակը կը հասցունէ(3), և Հայոց նախահայր Հայկն իբրև բաբելացի կը ներկայացնէ։ Հայոց հին լեզուին կամ գոնէ այն լեզուին՝ որով ազգային բնիկ մատեանները գրուած են, մտադիր քննութիւնը յայտնի ազգակցութիւն մը կը ցուցնէ ասոր և (Հնդկաց) Սանսքրիդ և (Նախնի պարսից) Զէնտ լեզուին մէջ մանաւորապէս. կամ Եւրոպայի իմաստնոց կերպով խօսելով, Հնդիկ — Եւրոպական լեզուաց մէջ։ Ուստի ժողովրդական աւանդութիւնն և լեզուն հիմն բռնելով՝ հարկ է ընդունել՝ որ Հայ ազգը մէկ կողմէն նախնի բաբելացւոց և մէկ կողմէն Զէնտ լեզուն գործածող ցեղերուն կցորդ է։ Եւ յիրաւի, Հայոց նախնի կրօնքին վրայ Ագաթանգեղոսի և Զենոբ Գլակայ և Փաւստոս Բիւզանդայ և Մովսէս Խորենացւոյն միջնորդութեամբը մեզի հասած սակաւաթիւ տեղեկութիւնները մեզ այս գաղափարը հաստատ բռնելու կ'օգնեն, և մենք մտօք կարծիքներու իշխանութեան տակ նետուիլ չուզելով որ բնաւ արդիւնք մ'ալ չունենար, ուղղակի գործոյն կը դիմեմք, վերոյիշեալ հեղինակներէն փնտռելով ինչ որ անոնց գրոցը մէջ Հայաստանի նախնի կրօնից վրայօք կը գտնուին։ Ընթերցողէն ալ ներումն կը խնդրեմք՝ որ ըսելիքնիս՝ այս կարեւոր նիւթոյս վրայ՝ զոր որչափ հնար էր կատարեալ ընելու ջանացինք, միայն իբրև նախկին փորձ մը սեպէ։ Բայց կը յուսամք՝ որ ինչ որ հայազգի հեղինակներ իրենց նախնեաց հին կրօնքին վրայ գրած են՝ ամենն ալ այս տեղս բովանդակեալ պիտի գտնուին։ Յոյն եւ Լատին պատմիչներն ալ ինչ տեղեկութիւն որ մեզի կրնային տալ, և ինչ հետեւանք որ եւրոպական գիտութիւնը կրնար վերջապէս հանել՝ նախնի արեւելցւոց և մանաւորապէս արեւմտեան Ասիոյ պատմական եւ

հնագիտական խնդիրներուն վրայ ըրած խուզարկութիւններուն մէջ , անոնք ալ գործոյս կարգը առնելու հոգ տարինք ։

Ծանօթութիւնք կանխաբանութեան

(1) Հ. Ղուկաս Ինճիճեան . Հնախօսութիւն Հայաստանի . տպ. Վենետիկ . հատ. Գ. Գլ. 20. եր. 448 և հետև ։ Գլուխին սկիզբէն հեղինակը Հայոց գիւղաքանութեան վրայ կը խօսի ։ Թէ ասոր և թէ բոլոր Մխիթարեանց աւանդութեան կէտն արդէն քիչ խօսքով բովանդակեցինք ։ Ինչ բան որ վիճաբանական կերպարանք մը կրցունէ՝ անկէց զգուշացած եմք ներկայ գրուածոյս մէջ ։ Թէ որ այսպէս չընէինք՝ փոքր գրքի մը տեղ մեծահատոր մատեան մը յօրինելու կ՚ըլլայինք . վասնզի թէ՝ ընդհանուր գաղափարին և թէ՝ մանրամասնութեանց կողմանէ՝ իմաստուն Ինճիճեանէն բոլորովին կը տարբերիմք ։

(2) Հայոց նախնի աստուածպաշտութիւնը հաստատելը որքան որ ազգային զգացմունքի և հայրենասիրութեան արդիւնք կ՚երևի , ճշմարտութեան շատ մօտ է . որովհետև Նոյ նահապետը Ջրհեղեղէն ետքը իր բնակութիւնը Հայաստան հաստատելն անտրկելի է, և Հայկ թէ և աշտարակաշինութեան գործոյն համար Բաբելոն գնաց , բայց անոր անյաջող ելքը տեսնելով , Հայաստան դարձաւ . այս միջոցին կրօնքը փոխած ըլլալը՝ զոր ժամանակաւ Նոյի և անոր որդի , և Հայկայ նախահայր Յաբեթի մօտաւոր նախնիքներէն առած էր , հաւանական չէ . ասոր ապացոյց մը կրնայ ըլլալ Նեբրովթայ դէմ ելլալն ու զանիկա մեռցունելը, որ զինքն իբրև աստուած պաշտել տալ կուզէր ։ (Ծնթ. Թարգ.)

(3) Բաբելոնի աշտարակին պատմութիւնն և Նեբրովթայ անձնական դրութիւնն առակաւոր կամ առասպելեալ պատմութիւն չեն , որ սուրբ գրոց մէջ պատմուած կամ յիշատակուած են , և հեղինակին միտքը սուրբ գրոց պատմածն առասպել կամ սուտ հանել չէ ։ Այս պատմութիւնները սուրբ գրոց ուրիշ պատմութիւններուն պէս ՝ Մովսէս մարգարէին հնգամատեանը գրելէն առաջ բերնէ բերան անցնելով ՝ ու-

զողը մէկ մէկ սուտ եւ ինքնահնար պարագայ ալ խառնեց հետը , եւ այս ստախառն աւանդութիւններն այլեւայլ ազգաց մէջ տարածուելով ՝ ժամանակ անցնելէն ետքը այն ազգաց գրքերուն մէջն ալ անցան , եւ իւրաքանչիւր ազգ քանի որ աստուածպաշտութենէ հեռի էր, եւ Մովսիսի Աստուածաշունչ գիրքը չէր ճանչնար , այն պատմութիւնները այնպէս կըբռնէր , իբրեւ ազգային աւանդութիւն ։ Ասոնք են հեղինակին առակաւոր պատմութեան բաժինները ։ (Ծնթ. Թրգ.)

Ա.

Նախնի Հայոց կրօնքին հիմն երկաստուածութիւն էր ։ Գոնէ մինչև մեր ժամանակը հասած ցիր ու ցան հատուածներն որ ասոր վրայ յիշատակութիւն մը կընեն, մեզի այսպէս գաղափար կուտան ։ Ասոնց մէջ յաճախ կը տեսնուի Արամազդ անունը, որ երկաստուածեաններուն գերագոյն աստուծոյն անունն է ։ Ստոյգ է՝ որ ասոր հակառակորդ Արհեմէն (կամ Հարամանի) աստուածը բնաւ մէկ տեղ մը իբրև Հայոց աստուած յիշուած չէ . բայց Արհմն կամ Հարամանի, ինչպէս որ հինգերորդ դարուն Հայ մատենագիրներն կանուանեն ։ Պարսից կրօնքին վրայ գրած ատեննին (Եղիշէ . պատմ. եր. 20—22. Տպ. Վենետ. 1859, եւ Եզնիկ. Եղծ աղանդոց . եր. 113—117. Տպ. Վենետ . 1826) . կարևոր տեղի ունէր Հայոց կրօնական գաղափարաց մէջ . խօսքերնուս կարգովը երբ դևերուն վրայ խօսելու ըլլանք՝ որ ասոնց պաշտօնեաներն են, ասոր վրայ ալ կը խօսինք ։ Այս մասին կարևոր է նշանակելը, որ Զէնտ լեզուով գրած կրօնական խիստ հին երգերուն մէջ Ահուրօ Մազդաօյի (Արամազդայ) հակառակորդին յատուկ անուն մը տրուած չէ, այլ պարզապէս Անկրօմայնիւս անունով կը հասկցուի, որ [illegible] ըսել է ։ Եւ Արհեմէն անունը ետքերը մէջ մտած է . (տես 'ի Մաքս Միւլլէր . [illegible] 'ի վերայ գիտութեան լեզուաց . [illegible] Կ—[illegible] տպ . Լայպցիգ, 1863 . եր. 172) ։ Պլուտարքոսի և Նաքշիրուսթեմի արձանագրութեանց մէջ՝ ուր Ահուրա Մազդա անունը յաճախ կը տեսնուի, Ահրեմէն բնաւ

յիշուած չէ (1) ։ Գուցէ հայ մատենագրութեանց յիշատակագիրներուն մէջ Անրէմէնի անունը չը գտնուելուն ալ նոյն է պատճառը՝ ինչ որ է Զէնտ լեզուով գրուած հնագոյն երգերուն վերոյիշեալ արձանագրութեանց մէջ չը գտնուելուն պատճառը ․

Այս դիտողութիւններէս ետքը գանք աչքէ անցնել այն աստուածները՝ զորս Հայք պաշտեցին, և անունին մինչև մեզի հասած է ․ Հայոց հին կրօնքին վրայ ունեցած տեղեկութիւններնուս հետազօտութեան սկըսած առեններս խիստ հարկաւոր է ամենէն առաջ հայկազանց ժամանակ Հայաստանի տեղական եւ ազգային կրօնից վրայ խօսիլ ։ Ասոր դոյութիւնն ապացուցեալ կերևի մեզի՝ Հայոց չաստուածներուն կարգը օտարացեղ չաստուածներուն հետ բուն հայկական չաստուածներու անուն գտնուիլը ։ Այս պարզ հայկական չաստուածներն երկրորդական կարգ բռնած կըներկայանան միւսներուն մէջ ․ և մենք կարելի սեպեմք առկէց համարձակօրէն սա կարծիքը հետևցնել՝ թէ Հայոց գերագոյն չաստուածները հաւանականաբար իրենց նուիրապետական կարգը Բաբելացւոց և Պարսից չաստուածներուն տուած են ։ Եւ այսպէս այլ եւ այլ ազգերէ առնուած եւ Հայաստանի մէջ պաշտուած բազմաթիւ չաստուածներուն մէջ առաջին կարգն անցած էին Բաբելացւոց և Պարսից չաստուածները, և ասոնցմէ ետքը աստիճանաբար և պատմական կարգով կուգային հնդկական և յունական և ասորի չաստուածները ․

Հետազօտութիւններս սկսինք Հայաստանի չաստուածներուն մէջ առաջին տեղին բռնող գերագոյն աստուծմէ ․ Ա․ Արամազդ, որ Զէնտ Ավէնդա գրքին Ահուրա Մազդա, (2) եւ արևմտեան, մատենագրաց Օրոմազէն, Օրմուզդ կամ Որմիզդ ըսածը ։ Արամազդ Հայոց մէջ իբրև գերագոյն աստուած՝ հայր ամենայն աստուածոց կըսուէր ․ (Ագաթ․ Եր․ 586․ Տպ․ Վենետ․ 1833)․ Ամեն առեն ասոր տրուած ածականներն են մեծ, արի․ (անդ․ Եր․ 48—75 ․ 102) արարիչ երկնի և երկրի․ (Եր․ 37)․ լիութեան և պարարտութեան տուող․ (Եր․ 102)․ Ասոր

մեհեանը կըգտնուէր Բարձր Հայք նահանգը, Դարանաղեաց գաւառին Անի ամրոցը, որ Հայոց Արշակունի թագաւորաց գերեզմաններուն տեղն էր. (Ագաթ. Եր. 586. Խորեն. Գր. Բ. Գլ. 53). Արամազդայ համար այսքանը մեզի հասած է։

Բ. Անահիտ. Այս հայկական չաստուածուհւոյն վըրայ Եւրոպայի գիտունները սուտ գաղափար ունեցած են, հայ մատենից մէջ գտած հարևանցի բացատրութեանց հետևողութեամբ. Ասոնք կարծեցին՝ թէ Անահիտ և Տիանա նոյն են, միայն այն պատճառաւ՝ որ Անահէտ բառը աջէն ձախ կարդալով՝ Տիանա գտեր են, բայց ի՞նչու համար Տէհանա չէ. Այս պարզ մտացի խեղքի խաղը այնքան միայն կը հասկցնէ՝ որ հայկական դիցաբանութեան մէջ այս չաստուածուհւոյն յատուկ նշանակութիւնը բնաւ չը գիտեն եղեր, վասնզի Անահտայ վրայօք հին մատենագիրներուն տուած տեղեկութիւնները ասիկայ, Տիանայ առասպելեալ պատմութեան նկարագրածին բոլորովին հակառակ կերպով կըներկայացնեն մեզի. Շատ պէտք մը չունիմք այն ալ աւելցնելու՝ որ Տիանա բոլորովին անծանօթ էր նախնի Հայոց. Հայոց հին գրքերուն պարունակած տեղեկութիւններն ետքը կը տեսնեմք. առ այժմ օտարազգի հեղինակութեանց աղբիւրներէն առնեմք ինչ որ պէտք է այս չաստուածուհիս բացատրելու ճշդիւ, և ուրիշ չաստուածներուն մէջ ասոր բռնած կարգը ցուցնելու.

Արդէն ըսած եմք որ Հայաստանի չաստուածները այլ և այլ ծագումն ունին. Տեսանք՝ որ Արամազդը Արեաց Ահուրօ Մազդա չաստուածն է. Արդ Անահիտը բնիկ Բաբելացի Ասորեստանեայց մէկ չաստուածուհին ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Ասորեստանեայց Պէլդիս կամ Պիլաւ (տիրուհի) և Բաբելացւոց Միլիդ ըսածը (Հերոդոտոս. Գր. Ա. Գլ. 131). Այս երկու ազգերն զանիկայ երբեմն աստուածներու մայր կանուանէին եւ երբեմն Նինոսի ծնող կըներկայացնէին, որ Ասորեստանեայց Հերակլէսն է. երբեմն երկրաց թագուհին կըկոչէին. Այս վերջին մականունս մեզի գլխաւորապէս

այս չաստուածուհին յունաց Դեմետրէ կամ Հերմէսէ չաստուածուհւոյն հետ քան թէ Տիանայի կամ Արտեմիսի հետ բաղդատութեան ծայր մը կուտայ ։ Ասորեստանեայց արձանագրութիւններն ալ Անահիտ չաստուածուհին մեզի այնպէս կը ներկայացնեն ․ Անիկայ պաշտելի եղած էր չէ թէ միայն Բաբելոն և փիւնիկէ , այլ եւ Պարսկաստան ալ նոյն Անահիտ անուանով (տես · Բերոսոս · Յայտն · ԺԶ · կէտից նախնի պատմչ · Եր · 98 · տպ · Օքսֆորդ · 1700 ։ Պլուտարքոս · յԱրտաշէս) · կամ Միթրա անուանով ։ Ասոր նուիրուած մեհեաններուն համրանքը նայելով՝ ընդունիլ պէտք է որ ուրիշ տեղ այնքան պատիւ տեսած չէ ՝ որչափ Հայոց երկրին մէջ ։ Յոյն և Հռովմայեցի , նմանապէս և Հայ հեղինակները այս մեհեաններուն հարստութիւնը շատ կը գովեն ․ Պլինիոս (բնական պատմ · Լգ · 24) կը պատմէ որ ոսկիէ շինուած կուռքը առաջին անգամ Անահտայ պատուոյն համար Հայաստանի մէջ շինուածն է , զոր անկեց իբրև կողոպուտ վերցուց Մարկոս Անտոնիոս Պարթևաց դէմ պատերազմած ատենը ․ Նա կը հաստատէ որ այս կուռքը յատուկ պաշտօնի մը առարկայ եղած էր այն երկիրը ․ Ստրաբոն (աշխարհ · Գր · ԺԱ · Գլ · 19) կըսէ՝ թէ Հայերը ուրիշ չաստուածներէն աւելի Անահիտը կը պաշտէին , և շատ տեղ անոր պատուոյն մեհեաններ շինած էին , և ասոնց ամենէն նշանաւորն Եկեղեաց գաւառինն էր , ուր այն չաստուածուհւոյն սպասաւորութեան յատկացած էին արու և էգ բազմաթիւ անձինք , որոց մէջ երևելի տուներէ աղջիկներ ալ կային , որ մինչև որ երկար ժամանակ իրենց անձը պոռնկութեան նուիրած չըլլային ՝ չէին կըրնար ամուսնանալ ։

Յոյն և Հռովմայեցի մատենագիրներուն Անահիտ չաստուածուհւոյն համար մեզի տուած գաղափարը՝ մեզի աւելի Ասորւոց պաշտած Աստղէ չաստուածուհին կը ներկայացունէ , քան թէ Հայոց պաշտածը ։ Հայ հեղինակաց սակաւաթիւ գրուածները ասոր համար վերագըրելոյն բոլորովին հակառակ տեղեկութիւն կուտան ․ Ագաթանգեղոս այս չաստուածուհիս նկարագրելով

այսպէս կըսէ ․ Անահիտ տիկինը մեր ազգին փառքը՝ և մեր գոյութիւնը պահպանողն ու ամեն ողջախոհութեան մայրն է ․ մարդկային ազգի բարերարը՝ զոր կըպաշտեն Թագաւորներն և գլխաւորապէս Յոյներունը ։ Մեծ և արի Արամազդին ցեղէն է մեծն Անահիտ , որնէզ կրնդունի Հայաստան իր կեանքն և անոր զօրութեամբը կը կենայ ․ Անահտայ անուան կըցուած այս ածականները յայտնի կը ցուցնեն թէ այն ամենայն բղդատութեանց մայր անուանեալ չաստուածուհին Ասորի չաստուածուհիէն ո՛րքան տարբեր է ։ Շատ հաւանական է որ Յոյն և Լատին մատենագիրները արեւելցւոց կրօնքին խիստ հարևանցի տեղեկութիւն ունենալով՝ Անահտայ և Ասորի չաստուածուհւոյն մէջ թեթև և առերևոյթ նմանութիւն մը տեսնելով խառնուած են եւ կրօնքը մէկ սեպած են , թէպէտ հիմն իրենց կարծեացը բնաւ նպաստաւոր չէ ։ Նախնի Հայ մատենագրաց մէջ մէկ հատ մ՚ ալ չիկայ որ Անահտայ պաշտօնը նոյն հանգամանքով մեզի ներկայացնէ՝ զոր հաստատուած կը գտնեմք Բաբելոն և փիւնիկէ և փռիւգիա և մերձապէս այն ամէն տեղերը՝ ուր մոլեգնեալ արք և կանայք Թմբկի և փողի ձայնով անհաւակ պարերու և անամօթ անառակութեանց անձնատուր կըլլային ։ Թէ որ կռապաշտ Հայք Անահտայ պաշտաման մէջ այսպիսի բան մ՚ ունենային՝ տարակոյս չիկայ որ Հայաստանի քրիստոնեայ մատենագիրները չէին լռեր նոյնը յիշելէն՝ իրենց բարեպաշտ նախանձովը ․ որպէս զի նորահաւատ ազգին զզուանք բերելով , աւելի հեռացընեն սուտ աստուածներէն և զանոնք պաշտելէն ։ Այս հեղինակաց գրոց մէջ այսպիսի բան մը չըգտնելով՝ իրաւունք կունենամք հետևցունելու՝ թէ Անահտայ պաշ-

235

տօնը Հայաստանի մէջ չքեղ պարզութիւն մ՚ ունէր , ինչպէս որ զգաստութեանց մայր ըսուած չաստուածուհւոյ մը կը վայլէ ․ Միայն այս պաշտօնը ետքերը Հայաստանէն և անոր սահմաններէն հեռանալով է որ՝ տակաւ տակաւ մասնաւոր հանգամանք ստացաւ ․ ո-

րուն հետ վերջապէս միացած տեսնուեցաւ մոլեգնութիւնն ու խենէշ անառակութիւնը, որոցմով կը յատկանար և ուրիշներէն կը տարբերէր Աֆրոդիտեայ պաշտօնը արևմտեան Ասիոյ մէջ։ Անահտայ սեղաններուն վրայ Հայոց թագաւորներուն տուած նուէրներն անգամ կը վկայեն թէ Հայք ի՛նչ մաքրութեան գաղափար ունէին իրենց չաստուածուհւոյն վրայ։ Ագաթանգեղոս՝ որ քրիստոնէութեան թուականին չորրորդ դարուն ըսկիզբն էր և Տրդատ թագաւորին դիւանադպիրն եղաւ, սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին վկայաբանութիւնը գրած ժամանակը կը պատմէ թէ այս թագաւորը սուրբը չարչարանքին տալէն յառաջ՝ հրամայեց որ Անահիտ չաստուածուհւոյն սեղանին վրայ տերևախիտ ճիւղերէ հիւսած պսակ տանի նուիրէ (Եր. 45. 46)։ Ծառերու այս ճիւղերը և պսակները չե՞ն ցուցներ արդեօք Հայաստանի մէջ մեծին Անահտայ մատուցուած երկրպագութեան պարզութիւնը։ Ագաթանգեղոս շահ մը չունէր Ստրաբոնի պատմած անառակութիւնները և պըղծութիւնները ծածկելէն, որ չաստուածուհւոյն մեհեանին մէջ կըլլան եղեր։ Քրիստոնեայ հեղինակի մը գրած այս պարզ և անպաճոյճ մէկ պատմութիւնը մեր առաջը վճռական կարևորութիւն ունի։ Կրնանք ամենայն վստահութեամբ հաստատել թէ՝ որքան որ Հայոց Անահտայ ծագումը Ասորեստանեայց Պէլդիսին և Բաբելացւոց Մելիդդային և Պարսից Միթրային կամ Անահտայ հետ մէկ է, այսու ամենայնիւ ուրիշ ազգաց նման չաստուածուհիներէն անշփոթելի կերպով կը տարբերի. ողջախոհութեան կամ զգաստութեան հանգամանքովը՝ որ ասոր յատուկ է։ Այս հետևանքս մեզի սահման կը բռնեմք, և ասկէց անդին չեմք անցնիր։ Չեմք համարձակիր պնդելու Քրայցըրի պէս՝ թէ Հայոց Անահիտը արևմտեան Ասիոյ ուրիշ ամեն Անահիտներուն առաջին գաղափար եղաւ, և Հայաստանն անոր պաշտաման սկսած տեղը կրնամք սեպել։ Այս կարծիքին հաստատութեան լուրջ փաստեր բերելու համար կը փափաքէինք որ մեր ունեցածէն աւելի գրաւոր վը-

կայութիւններ ունենայինք։ Ագաթանգեղոսի քանի մը խօսքերը՝ որոնք Բրոսսէի անծանօթ ալ էին, եւ Ստրաբոնի տուած քանի մը չփոթ տեղեկութիւնները մեզի բաւական չեն երեւիր Անահտայ պաշտաման սկիզբըն ու տեղաց ըլլալուն վրայ հիմնաւոր եզրակացութիւն մը հանելու, իրօք ճանչնալով ալ նոյն պաշտաման հետ եղած մաքրութիւնն եւ պարզութիւնն աւելի ուշ ժամանակներու ալ նկատմամբ, ինչպէս էր մեր թուականութեան չորրորդ դարը։ Բայց մենք կարծիքները մէկդի ձգենք, եւ եղածները նայինք։

Անահիտ չաստուածուհւոյս պաշտօնը շատ տարածուած էր Հայաստանի մէջ, եւ ասոր ապացոյց են նոյն երկրին մէջ շատ տեղ շինուած բազմաթիւ մեհեանները։

Չաստուածահւոյն գլխաւոր մեհեանն էր բարձր Հայոց Եկեղեաց գաւառին Երիզաւանը՝ ուր մեծ եւ գլխաւոր բռնուած էր. եւ Հայոց թագաւորները չաստուածահին պաշտելու համար այն տեղ երթալն աւելի կ՚ընտրէին (Ագաթ. Եր. 45-46. 586-588)։ Այսպէս ըլլալը գիտցան նաեւ Պլինիոս (Բնակ. պատմ. Եր. 20. ԼԳ. 24)։ Ստրաբոն (աշխարհագ. ԺԱ. 12)։ Պրոկոպիոս (պատմ. պատեր. Պարսից Ա. 17.) եւ ուրիշներ ալ։

Ասոր ուրիշ մէկ մեհեանն ալ Արտաշատ քաղաքը, զոր Յոյն եւ Լատին հեղինակները Արտաքսատա կանուանեն, Արարատ նահանգը, (Ագաթ. Եր. 580)։

Երրորդ մ՚ ալ կար Տուրուբերան նահանգին Տարօն գաւառին Աշտիշատ քաղաքը։ Այս քաղաքս շինուած էր բլրոյ մը վրայ Եփրատայ մօտ՝ Քարքէ լերան դէմը. (Ագաթ. Եր. 500-658) եւ Փաւստոս Բիւզանդ (պատմ. Եր. Գ. Գլ. 3. Եր. 37-38. եւ Գիրք Ե. Գլ. 25. Եր. 218. 218)։ Բիւզանդ կըսէ՝ թէ Աշտիշատ քաղաքը աթոռ Անահտայ կըսուէր. թէպէտ Անահիտ չաստուածուհւոյն ամբողջ ոսկի արձանին վրայօք Պլինիոսի ըսածը յիշեցինք, դարձեալ կարեւորութենէ զուրկ չէ այս տեղս նոյն իսկ հեղինակին խօսքերը Հայ հեղինակաց գրքերուն մէջ պարու-

նախկալ հաստուածներովը կատարելապէս հաստատութիւն գտնելը ցուցնել։

Հայք Անահտայ կուռքը ստորագրած ատեննին՝ նոյնը կանուանէին ոսկեծին (ոսկիէ ծնած կամ ստեղծուած) ․ (ոսկեհատ(3) կամ ոսկեղէն) ․ (Ագաթ․ եր․ 602–603) ։ Ուրիշ տեղմը Ագաթանգեղոս Անահտայ արձանը՝ ոսկի պատկեր կանուանէ (եր․ 586-588) ։

Այս երրորդ մեհեանը հարստութեան համար բոլոր Հայաստանի մէջ հռչակաւոր էր ։ Ագաթանգեղոս կըսէ ․ անհուն գանձ ունէր , ոսկիով լեցուն էր , մեծամեծ իշխաններուն բերած շատ արծաթ և բազմատեսակ ընծայներ պահուածէին այն տեղ (Ագաթ ․ անդ․) ։ Այս ընծայներուս ճոխութեանը գաղափար մ՚ ունենալու համար՝ բաւական է նշանակել , որ Տրդատ թագաւորը Մրշաւրի դէմ ըրած արշաւանքէն ետ դարձած ժամանակը , ճերմակ եզներ և ճերմակ նոխազներ և ճերմակ ձիեր և ճերմակ ջորիներ և (զոհից համար) պատուական դահոյքներով պարդարուած արծաթի անօթներ և ոսկի և արծաթ և մեծագոյն զգեստներ և փառաւոր զարդեր ղրկեց ․ (Ագաթ․ եր․ 29—30)։ Թէ որ ասոնց վրայ այն ալ աւելցունենք՝ որ այն ատեն Հայաստանի մէջ գործադրեալ սովորութեան համեմատ թագաւորներն ամէն մէկ յաղթող պատերազմէն ետքը պարտաւորեալ էին պատերազմէն առած կողոպուտին հինգին մէկն այն մեհեանին բաժին հանել , դիւրաւ կրնամք այն տեղին անհուն հարստութեանը վրայ գաղափար մ՚ ունենալ ։

Անահիտ չաստուածուհւոյն քովը երկու չաստուածուհի ալ կը գտնեմք , որ նմանապէս Ասորեստանեայց եւ Պարսից երկիրներն ալ կը գտնուին ․ Աստղիկ և Նանէ չաստուածուհիները ։

Գ․ Աստղիկի համար խօսելով՝ Ագաթանգեղոս ռիկայ Ափրոդիտէ կ՚անուանէ , և այս անուանս անոր վըրայ շատ յստակ գաղափար մը կուտայ մեզի ։ Եւ յիրաւի չաստուածուհւոյս անունը վերլուծելով կը տեսնեմք՝ որ Աստղիկ բառը բաղկացած է աստղ բառէն և իկ մաս-

նիկէն՝ որ բուն բառին պզտիկը կը նշանակէ ։ Ասադ բառը Սանսքրիդ լեզուին դուր և Զէնտ լեզուին ասուր եւ ասուրէ բառերուն մօտ է և նշանակութիւնն ալ նոյն է ։ Նոյնպէս մօտ է Պարսից դէւտէրէ և դաշտէր, և Ասորեստանեայց էշտար բառերուն. և այս վերջիններս այս բառով Աֆրոդիտէն կը հասկընան, (զոր Հայք Աստղիկ եւ Լատինք վէնուս կանուանեն) ։ Եւ այսպէս, թէպէտ այս չաստուածուհւոյս վրայօք Հայ հեղինակաց մէջ ընտարձակ տեղեկութիւն տուող չի կայ, բայց անունը վերլուծելով ճիշդ իմաստը կարող եղանք գտնելու ։ Թէ որ Աստղիկ և դաշտէր և էշտար բառերուն նմանութենէն՝ որ աներկբայելի է, մեր հանած կարծիքն ընդունուի, դիւրաւ կը հասկցուի՝ որ Աստղիկը Պարսից և Ասորեստանեայց իբրև ամենամաքուր կրակի արտադրիչ և նշանակ եղող վէնուսն է ։ Ասորեստանեայք Նինուէի և Արբեղայի մէջ սոր փառաւոր մեհեաններ շինած էին ։ Բառուլինսըն իմաստունը կը կարծէ՝ թէ Իշդար և Նանէ՝ մի և նոյն վէնուսի երկու տարբեր անուններ են որ Ասորեստանի մէջ կըսուէր Նանէ, և Բաբելոնի մէջ Իշդար ։

Աստղիկի գլխաւոր մեհեանը կը գտնուէր՝ Տարմ. գաւառին Աշտիշատ քաղաքը, որ Բարքէ լերանը միւս կողմն է, Տորոսի դիմաց Եփրատայ գետեզերքը, ուր որ ասիկա պաշտելը՝ մեծին Հայաստանի թագաւորներուն սիրածն էր. (Ագաթ. Եր. 602—603) ։

Ասոր մէկ մեհեանն ալ՝ վասպուրական նահանգի Ռշտունեաց գաւառին Պալայ (Պարխալ) լեռան վրայ էր, ուր Արամազդայ մեհեան մ' ալ կար, ինչպէս որ կը վկայէ Մովսէս Խորենացին. Պատմութիւն ծննդաբանութեան Հայկազնեանց՝ ի Մովսէսէ Խորենացւոյ Եր. 30 ։ և Բուզանդ — Սահակ Աշխարհ. անդ. Եր. 294. 295) ։ Ագաթանգեղոսի բառծին նայելով՝ հին Հայերը Աստղիկը վահագնի ամուսին կը կարծեն, որ Հայոց Հերակլէսն է. ասոր վրայ քիչ մը ետքը կըխօսիմք ։ Գ. Արդէն Նանէի անունը տուած եմք ։ Հայ հեղինակաց ասոր համար բառծը միայն այնքան է՝ որ Արամազդայ աղջիկն էր կըսեն, աւելի բան բառծ չեն ։ Շատ յայտնի է որ

ասիկայ նոյն Նանան կամ Նանայան է՝ զոր Նանէա անունով Հրէից մէջ յիշուած կըգտնեմք (Բ. Մակ Ա. 13-15). և Յովսեպոս պատմիչն ասոր յունական Արտեմիս անունը կուտայ (Եբրայական Հնութեանց. ժԲ. 13). իսկ Հայ մատենագիրներն՝ որքան որ ասիկայ քիչ անգամ յիշատակելէն կրնամք գուշակել, Աստղիկի հետ կը նոյնացնեն։

Հայք Նանէի պաշտօն կը մատուցանէին բարձր Հայք Նահանգին Եկեղեաց գաւառին Թիլ աւանը՝ որ Գայլ գետէն հեռու չէ։ Ագաթանգեղոս ասոր արձաններուն ձուլեալ և կոփեալ և քանդակեալ ըլլալը յատկութիւն կուտայ։

Անհակառակելի է՝ որ Անահիտ և Աստղիկ և Նանէ իրարու ազգակցութիւն ունեցած պիտի ըլլան, և չաստուածուհիներու մասնաւոր խումբի մը պիտի վերաբերին. բայց Հայաստանի մէջ ասոնք, և մանաւանդ Անահիտը՝ Բաբելական Ասորեստանեայց և Պարսից կամ Ասորի փիւնիկեցւոց նման չաստուածուհիներէն շատ տարբեր են. մինչև հոս ըսածոմնիս ասիկայ կատարեալ հասկցուած է. Եւ վերոյիշեալ չաստուածուհիներուն կարգը մէկ ուրիշ մ' ալ կ'ընդունիմք, որուն բնիկ Ասորեստանէ ըլլալն՝ անունէն յայտնի է. վասնզի Բարշամին կըսուի։ Ասոր մեհեանն էր բարձր Հայոց Դարանաղիք գաւառին Թորդան աւանը. Պատմիչն ասիկայ [illegible] կ'անուանէ, որ ըսել է՝ փայլուն ճերմակ. (Ագաթ. եր. 58) Մովսէս Խորենացին ասոր անունը կը գրէ Բարշամին. և Անանիա Շիրակացին կանուանէ՝ Բարշամ Ասորի։ Առասպելը կը պատմէ՝ որ ձմեռուան մը շատ ցուրտ ըրած մէկ ատենը՝ վահագնը՝ որ Հայոց Հերակլէսն է, ասկէց յարդ գողցաւ, և գողցած յարդոմնս երկինքն 'ի վեր փախչելով՝ յարդի ճիւղեր թափեցան, և այս է կ'ըսեն ձիր յորդորի ըսուածը։ Մովսէս Խորենացին կը պատմէ՝ որ Արտաշխի որդին Տիգրան Բ. Հայոց Թագաւորն ասոր արձանը Միջագետաց երկրէն Թորդան տարաւ, և աս նկարագրութիւնը կուտայ. փղոսկրով և բիւրեղով շինուած էր կ'ըսէ ար-

ծածէ (Պատ. Հայոց. Բ. 14) : Կարելի է՝ որ պէտրոսեան անունը աւելէ առած ըլլայ , ինչպէս որ Հայք կանուանէին Բարշամինը կամ Պարշամինը .

Այս չաստուածոյս ծագմանը վրայ Մովսէս Խորենացւոյն և Անանիա Շիրակացւոյն ըսածները կասկած ի տեղի չեն թողուր : Աւելի ապացոյց մ՚ ալ անունէն կելլէ . Բարշամին կամ Պարշիմնիա , կամ աւելի ճիշդը՝ Պարշամնին , Հայ լեզուին մէջ նշանակութիւն չունի . բայց Ասորերէնի մէջ ունի , և ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ պատերազմի չաստուածը Նէն կամ Նէնէն , որ Պ. ր ալ կըսուի . Նէն բառին նշանակութիւն կուտան . Տէր, և չի՛ ըսել է անուն : Պաշ և Նէն մէկ նշանակութիւն ունին : Եւ շէմ , կամ ինչպէս որ Հայք գրածեն շամ կամ շէմ , Նէ բառին պէս անուն ըսել է . եւ այսպէս պարշամին (պարշամնիա) պարշէմ կամ պարշամ ալ կըսուէր . Պար կամ Նին աստուածներէն աստուածական պատիւ կընդունէր իբրև Հերակլէս՝ Ասորեստանեայց թագաւորներուն պաշտպան : Գոնէ գիտութեանց վերջին արդիւնքն այսպէս կելլէ Ասորեստանեայց Նոր գտնուած հնութիւններէն առնելով .

Զ. Հայոց չաստուածներուն մէջ մէկ հատ մը կը գտնեմք , որուն ծագումը՝ որքան որ մենք գիտեմք , տակաւին իմաստուններն աղէկ մը գիտնալու կարող եղած չեն . և ասիկա է Տիր՝ (4) որուն վրայօք Ագաթանգեղոսի մէջ միայն մէկտեղ մը յիշատակութիւն կը գտնեմք . և այս մէկ հատիկ տեղն՝ անոր գրութենէն մէջ կը բերեմք , աւելի անոր համար՝ որ կարելի է թէ օրինակագիրները շատ այլայլած ըլլան , որով թարգմանութիւնը դժուարացած է : « Ապա
„ ինքն իսկ թագաւորն խաղայր . . . երթալ յԱրտաշատ
„ քաղաք , աւերել անդ զբագինսն Անահտական դիցն ,
„ երազմոյն (5) տեղին անուանեալ կարդայր : Նախա-
„ դիպեալ (Արքայի) 'ի ճանապարհին (Արտաշատայ)
„ երազացոյց երազընդհան պաշտաման Տրի դից դըպ-
„ րի գիտութիւնք քրմաց՝ անուանեալ դիւան գրչի
„ Որմզդի ուսման ճարտարութեան մեհեան . նախ 'ի նա

« արկեալ ձեւն ՝ քակեալ , այրեալ , աւերեալ քան-
« դէին » : (Ագաթ. Եր. 580) :

Այս քանի մը տողերը՝ մեզի հետեւեալ տեղեկութիւնները կուտան : Նախ՝ թէ Հայք իրենց չաստուածներուն կարգը Տիր (կամ Տիւր) ըսուած չաստուած մ'ալ կը պաշտեն եղեր . Երկրորդ՝ թէ այս Տիրը քուրմերուն գիտուն վարժապետն է եղեր. Երրորդ՝ միանգամայն Որմըզդի (Արամազդայ) ալ գրագիրն է եղեր: Չորրորդ՝ ամեն արուեստները կը սորվեցունէ եղեր : Հինգերորդ՝ իրեն յատուկ կերպով նուիրուած անձանց երազներ կը ցուցընէ եղեր՝ որ աղէկ կամ գէշ ըլլալիք պատահարները գիտնան : Եւ վեցերորդ՝ ասոր մեհեանին մէջ երազ կը մեկնեն եղեր, և մանաւորապէս չաստուածոյն նուիրուածներուն տեսածները : Այս ամեն յատկութիւնները Տիր չաստուծոյն հանգամանքը կը յայտնեն, և մեզի միջոց կուտան նախ և առաջ անուանը նշանակութիւնը գուշակելու, և ետքն անոր ծագումը գտնելու :

Հայոց Տիր ըսածը՝ Հերմէսը կամ Մերկիւրիոսն է. ինչպէս որ Եգիպտացւոց Թէտ կամ Թօտ, և փիւնիկեցւոց Թաւուտ և Յունաց Հերմէս, և Լատինաց Մերկիւրիոս ըսածը, զորս մեզի իբրև քուրմերուն խորհրդական, ուսմանց ուսուցիչ և խօսելու լեզուի և գիտութեանց և գիր գրելու և արուեստից հնարող, և որպէս երկնքի և գետնի և դժոխոց այլ և այլ գաւառներուն մէջէն անցնելու հոգւոց առաջնորդող կը ներկայացնեն. Նմանապէս Հայոց Տիրն ալ՝ ինչպէս որ գրածներս կարդացողը գիտած է, այս ամեն հանգամանքներովս կը ներկայանայ մեզի : Քուրմերուն գիտութեանցն և արուեստից ուսուցիչ է, Որմզդի կամ Արամազդայ դրագիրն է, աղէկ ու գէշ երազներ տեսնել կուտայ, և Ψυχοπομπὸς կամ Νεκροπομπὸς մականուանեալ Հերմեսին պէս՝ հոգիները դժոխք կը տանի (6) : Հայաստանցւոց մէջ մէկ խօսք մը կը զրուցուի մինչև մեր ժամանակը՝ որուն բուն նշանակութիւնը մոռցուած է. բայց երկու հազար տարուընէ 'ի վեր զրուցուելու սովորական ըլլալը կը ճանչցուի : Այս զրուցուածքն է, "Գրողը տանի քեզ" ըսելը : Գրող բառը՝ գրել բային ներկայ

բայանունն է և Ագաթանգեղոսի մէջ գործածուած գըրիչ բառին հետ նոյն է. Ուրեմն ասիկայ նախնի Հայոց Տիր չաստուածոյն տուած մէկ ածականն է, զոր հոգիները դժոխք տանող կը համարէին, ինչպէս որ ըսինք. Գոնէ ես այսպէս կը բացատրեմ այս առակաւոր զրուցուածքը՝ զոր Հայք 'ի գործ կածեն առանց հասկընալու և առանց մաքերնէն անգամ անցնելու՝ որ այսպէս ըսելով՝ իրենց կռապաշտ նախնեաց լեզուն և միտքը գործածած կըլլան.

Տիր չաստուածոյն ծագումը Ասորեստանէն է. Ուր Ներոսի կամ Նաբոսի տղայ սեպուած է, որ գիտութեանց չաստուածն և ասորեստանցւոց Հերմէսն էր. Մօտ ժամանակներս Պիր Նէմրուտ տեղը՝ (Պաղտատի մօտ) մատուռի նման սենեակ մը գտնուեցաւ, ուր ամեն աղիւսներու վրայ սեպի կամ նետի մը եռանկիւնի ձևը փորուած էր, որ ասորեստանեայց չաստուածոյն նշանակներուն մէկն է: Այս նետի պատկերն՝ որ յայտնապէս իբրև էական մաս մը կը մտնէր սեպաձև գրերուն բաղադրութեանը մէջ, միանգամայն և Նէբոսի նշանակը կը ներկայացնէր, Տիր չաստուածոյն ալ նշանակն էր. Այս նետաձև նշանը Պարսից մէջ ալ փայլածու մոլորակին նշանն էր. Հայտ՝ կըսէ (յաղագս կրօնից նախնի Պարսից. Եր. 242) թէ հին Պարսիկները փայլածու մոլորակին Տէւ կ'ըսէին (7) որ նետ ըսել է, ընթացքը շուտ ընելուն համար. Ասորեստանեայց արձանագրութիւնները Նէբոսը Պորսիբբայի վերակացու կանուանեն, և հաւանական է որ դպրոցներն ասոր մեհեանէն կախումն ունէին, որոց մէջ Պորսիբբայի Քաղդէացիներն իրենց ուսմունքը կը սորվէին. ինչպէս կըսէ Ստրաբոն (Աշխարհագր. հտր. Ե. Գիրք. ԺԶ. թիւ 5. Երես. 169. Տպ. փարիզ. 1805=1819.)

Հայոց և Ասորեստանեայց մէկէն պաշտած չաստուածներուն վերջին կը դնեմք Տիր չաստուածը:

Է. Միհր. 'նոյն իսկ անունն՝ ասոր Պարսիկներէն առնուած ըլլալը կը ցուցնէ. Ագաթանգեղոս ասիկայ Արամազդայ որդի կ'անուանէ, և ասոր մեհեանը կը

գտնուէր բարձր Հայոց Դերջան գաւառին Բագառիճ գիւղը և հարստութեամբն անուանի եղած էր. (Եր. 586—588)։ Ետքը Տիգրան թագաւորը հրաման ըրաւ ասոր տեղը կրակի չաստուած Հեփեստոսի արձանը դընել (Խորէն Բ. 14), զոր Արտաշէս Յունաստանէն վերցուցած էր իբրև պատերազմի կողոպուտ, և Հայաստան բերած էր։ Այս չաստուածոյն անունը՝ զոր Յոյնք և Հռովմայեցիք Միթրա կամ Մեթրաս կըսեն, Պարսից լեզուով «սէր» ըսել է, և նոյնը կը հաստատէ Զենտ գրքերուն վկայութիւնը. Միհր՝ աներևոյթ կրակին (կամ տաքութեան) չաստուածն էր և ասոր ապացոյց մը կրնայ գտնուիլ «հուր» բառէն՝ որ այս անունէն եղած էր, և մինչև հիմայ աներևոյթ կրակի նշանակութեամբ կը գործածուի Հայոց մէջ՝ որ աննիւթ է. Միհրի նիւթական յայտնութեան պէս կը ճանչցուէին նաև՝

1. Արեգակն՝ (8) որ է արևու աչք, երևելի արև. զոր Զենտ աւեստա Պարսից հին գիրքն ալ նմանապէս Արամազդայ աչք կ'անուանէ. պայծառափայլ հսկայ մը՝ որ վեհութեամբ մը իր ճամբան կերթայ և անապատները բարեբեր կ'ընէ, իշխաններէն գերագոյն է, միշտ արթուն, երկրի պաշտպան։ Արեգակը միանգամայն մարդոց սրտական կրակին (տարփանաց) ալ նշանակն էր.

2. Լուսինն՝ (9) որ կանանց սրտական կրակին նշանակ էր, և Մովսէս Խորենացին հրոյ եղբայր կ'անուանէ (10) (Պատմ. ճանապարհոր. Հռիփսիմեանց. 'ի մատենա. Եր. 301)։ Արեգական և լուսնի գլխաւոր մեհեանն էր Արմաւիր քաղաքը, որ Հայոց ամենէն հին մայրաքաղաքն էր. Այս չաստուածներուն դրօշեալները Հայոց Արշակունի թագաւորաց Ա. Վաղարշակ թագաւորը դրաւ այն տեղը (Խորէն. Բ. 8.)։ Երկրորդ մեհեան մ' ալ ալ Բագաւան կար՝ որ հիմայ Պագու կըսուի, և հոս մշտավառ կրակ կար՝ զոր Արամազդայ կրակ կանուանէին (անդ. Բ. 75)։ Ասոնցմէ զատ կրնամք կարծել՝ որ ուրիշ շատ տեղեր ալ մեհեան ունէին այս չաստուածները. օրինակի աղագաւ, Վասպուրականի Անձուացեաց

երկիրը (Խորեն . Թուղթ . առ Սահակ Արծրունի 'ի մատենագր . եր. 294—295), Պախալ լերան արևելեան կողմը Պուլթ (11) ըսուած տեղը (նոյն . 'ի ճանապարհ . Հռիփսիմեանց . անդ . եր . 301) . եւ այս մեհեանիս տեղանին վրայ՝ որ Միհր չաստուածոյն նուիրուած էր, միշտ կրակ կը վառէր, և ասոր ապացոյցն է՝ Խորենացւոյն այս կրակը մշտավառ և անշէջ անուանելը :

Ը. Կրակին պէս ջուրն ալ կը պաշտէին Հայերը, զոր կանուանէին ակնեղբայր (12) : Զենտավէստայի մէջ քանի եւ ութն իզէտներուն կարգը Արդւիսուր մ' ալ կը գըտնեմք, որ է երկնային ջրոյ աղբիւր, և Տեվոռս, Արամազդայ աղջիկ . Արտվիծուր բառին վերջին վանկը Հայոց ջուր բառին հետ մէկ ծագումն ունի, եւ տարակոյս չկայ որ Հայք Ակնեղբայր(1) անուանը տակ երկնային ջրոյ աղբիւր կը պաշտէին Պարսից նման :

Մովսէս Խորենացւոյն ըսածին նայելով՝ կրակ քրոջ եւ ջուր եղբօր պաշտօնը լերան մը տակ կը կատարուէր, որուն գիրքը չնշանակէր պժբաղդաբար, և կը պաշտէին Պուլթ ըսուած այրին մէջ զոր վերը յիշեցինք :

Թ. Զաստուածոց այս կարգին մէջ կը մտնէ նաեւ Ամանոր, որ ամ և նոր բառերէն բաղկացած ըլլալով նոր տարի կը նշանակէ : Ագաթանգեղոս կըսէ որ այս չաստուածը պտուղներուն և տարեկան բերքերու խնամակալ էր և Վանատուր դէտ ալ կըսուէր, որ է օտարաց պատըսպարուելու տեղ տուող :

Ասոր մեհեանն էր Արարատ նահանգի Բագրեւանդ գաւառին Բագաւան գիւղը : Տարւոյն սկիզբը՝ որ է Նաւասարդ (13) ամիսը՝ որ օգոստոսի տասն և մէկին

1 Այս ակնեղբայր բառը կամ ասոր մօտ նշանակութեամբ բառ մը մեր լեզուին մէջ գործածուած ըլլալը չեմք յիշեր . բայց պարտաւորեցանք մեր բնագրին մէջ գտնուած գաղղիերէն սուրս—ֆրէր բառը այսպէս թարգմանելու : Գուցէ հեղինակը աղբիւր եւ եղբայր բառերուն մի եւ նոյն բաղաձայն գըրոյ նմանութենէն այսպէս ստուգաբանութիւն մը հանած ըլլայ :

կ'իյնայ , նախնի Հայերը մեծ Հայաստանի ամեն կողմերէն այն տեղ կը ժողովուէին և Ամանորայ տօնը մեծ հանդէսով կը տօնէին , որ վեց օր կը տևէր ։ Այն միջոցին Բագրաւանի մեհեանին բոլորտիքը կը կենային և հոն ոչ միայն պատսպարան և պառկելու տեղ կը գտնէին (ինչ պէս որ Վանատուր բառը կը պահանջէ) այլ և զոհերուն արդիւնքէն ալ բաժին կունենային ։ Ագաթանգ . եր . 619 . 620) Խորէն բ. 66) ։

Պարսիկները նոր տարին Նէվրուզ կանուանեն , որ Նոր օր ըսել է . և ասոր սկզբնաւորութիւնը և տօնը չէ թէ Հայոց մէջ եղածին պէս օգոստոսի առաջին կէսին մէջ եղածին պէս կըլլար, այլ Ֆէվրուարին ամիսը, որ գարնան գիշերահաւասարին ատենն է. իսկ աշնան գիշերահաւասարին Միհրկան ամսոյն մէջ Միհրայի կամ Միթրայի տօնը կը կատարէին ։ Եւ յայտնի է որ սկիզբները Ամանորայ և Միթրայի տօնը մէկ էր և ետքերը այս պաշտօնները ուրիշ կերպարանք մտան կերպ մը Պարսից և կերպ մը Հայոց մէջ ։ Իւրաքանչիւրոց իրենց պաշտած չաստուածոյն վրայ ունեցած գաղափարին համեմատ ։ Ագաթանգեղոսի խօսքը հիմ բռնելով Ամանորը չաստուածներուն կարգը դնելնուս զարմանալ պէտք չէ ընթերցողը , թէ ինչու՞ այս անունը իր պարզ նշանակութեամբ նոր տարւոյ տեղ չառինք ։ Աղէկ գիտեմք որ Հայ պատմիչին բնագիրը մինչև հիմայ գրեթէ սովորաբար այս վերջին մտքով կը հասկցուէր . (14) բայց տարին ամբողջ և տարւոյն մէկ մասը իբրև աստուած պաշտող և անոր զոհ մատուցանող երկիր միայն Հայաստանը չէր ։ Ասոր հաւաստիքը կը գտնեմք Տիւրոս, ուր տարւոյ և ամիսներու սպասուոյն բագիններ շինուած էին իբրև ժամանակի երկար և կարճ շրջաններուն նշանակ բռնելով , որոց մէկն արևով և միւսն լուսնով կը չափուէր (տե՛ս 'ի Փրայցէր , կրօնք Նախնեաց , քաղդէական Բաբելոնեան կենաց . հատոր. Բ. մաս Գ. ծանօթութեան 8 . 'ի գիրք. Դ. եր . 964,965) .

Ժ. Արամազդայ աներևոյթ աչքը սեպուող արեգակին անմիջապէս յարաբերութեամբ Արև (15) չաստուածը կը պաշտէին , որ էութեան կենդանարար սկիզբն եղող

աննիւթ լուսոյն երևելի յայտնութիւնն էր՚ սեպուած . և ատր ածական կուտային կենաց բոցխող ։ Հայերն ասով աներևոյթ Արամազդը կը պաշտէին և կռապաշտութեան ժամանակի սովորութեանց համեմատ մինչև հիմայ ուրեք ջրոյ կամ + ու ջուր ըսելու պէս երդման ձևեր՝ քիչ լսուած բաներ չեն , որ անոնց նախնիքը՝ Աստուած ջուր կամ Աստուած ջրոյ ըսելու տեղ կը բանեցնէին ․

Հայաստանի մէջ Արամազդայ պաշտօնը հաշակեալ եւ տարածեալ գտնելով բնական բերմամբ անկէց կը հետևցնեմք որ արևու պաշտօնն ալ անկէց վար չէր մը-նար ։ Ասոր վրայօք թէպէտ քիչ՝ բայց պատուական տեղեկութիւններ կուտայ մեզի Ներսէս Լամբրոնացին(1) որ ԺԲ . դարուն ատենը կ՚ապրէր , Միջագետաց հայ կղերին գրած Նամակին մէջ ․

Այն տեղ կը տեսնեմք որ Հայերը քրիստոնէութիւնն ընդունելէն ուժ դար ետքը Սամոստիա քաղաքին բնակիչները արևը կը պաշտէին , և գիրենք ուրուշէ կ՚ա-նուանէին ․ Ներսէս հայրապետը ասոնց պաշտօնը ա-ղանդ կը կոչէ՝ որ գևերու երկրպագել կը սովրեցնէր , և կը յաւելու թէ՝ արևորդիները խաւարը սիրելնուն համար լուսոյ վարդապետութիւնը մերժած են , և սուրբ Գրիգոր լուսաւորիչէն ետքն ալ իրենց նախնեացը հե-թանոսական հաւատքովը միայը կը շարունակեն ․ Այս հայրապետիս քանի մը խօսքերէն կը սորվինք որ Հայերը կը պաշտէին 1ⲟ. արեգակը . 2ⲟ. լուսինը . 3ⲟ. աստղերը . 4ⲟ. բարտի (խավախ) ծառը . ասոնց վրայ ետքը կը խօ-սինք ։ Գևերը այս ծառը իրենց բնակարան ընտրեր են ,

(1) Սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի այսպէս նամակ գրած չէ․ այս տեղս յիշածն է սրբոյն Ներսիսի Շնորհալւոյ գրածը ։ Ու-րիշ սխալ մ՚ է այս նամակը Միջագետաց հայ կղերին գրուած ըսելը , որ ուրիշ նպատակ ունէր . իսկ այս տեղ յիշածը՝ որուն մէջ արեւապաշտութեան վրայ քիչ՝ բայց պատուա-կան տեղեկութիւններ կը գտնուին , խորագիր ունի ՝ « Տեա-ռն Տեառն Ներսիսի Կաթուղիկոսի թուղթ ՚ի Սամոստիա քաղաք յաղագս արեւորդեացն դարձի » 1824 թուին Կոս-տանդնուպոլիս տպուած Ընդհանրականին մէջ . Եր 137-141 .

և այն տեղ կուզեն մարդացմէ պաշտօն և երկրպագութիւն ընդունիլ։ Հինգերորդ սորվածնիս այն է՝ որ արևորդիներու մէջ կանայք հմայից (փալճիութեան) և կախարդութեան տուած էին զիրենք, և տեսակ տեսակ գէշութիւն պատճառող կախարդութիւններ կընէին, որով մանչերու և աղջիկներու մէջ ցանկական կրակ կը բորբոքէին այն գրգռիչ կախարդանքը անոնց ուտելիքին կամ խմելիքին հետ խառնելով։

Սրբոյն Ներսիսի այս խօսքերէն կը հասկնամք որ արևորդիները արեգակէն և լուսինէն և արևէն զատ առհասարակ ամեն աստղերն ալ կը պաշտէին (16) (տես 'ի մատենագրութիւնս սրբոյն Ներսիսի․ եր․ 238—253 տպ․ վէնէտ․ 1838)։

Ինչպէս որ առաջ ըսած ենք, Արամազդը՝ հակառակորդ Ահրիմանին անունը հայ մատենագրութեանց մէջ յիշուած չէ․ այսու ամենայնիւ հետաքրքրական բան մ՚՚ է տեսնելը որ անիկայ յառաջացնելու համար ասոնց գործածած բառերուն մէջ հին Պարսիկներուն նոյն չաստուածոյն համար գործածուած յատկութիւն մը կը գտնեմք․ Մովսէս Խորենացին իր մատենագրութեանց մէկ տեղը կը պատմէ որ՝ չորրորդ դարուն սկիզբը բոլորովին սև երկու վիշապ կը պաշտէին․ (Պատմ․ Ճանապարհորդութեան Հաֆֆաէմեանց 'ի մատենագրութիւնս ։ եր․ 301—302) Պարսից աւանդութիւններէն ալ գիտեմք որ Ահրիման իր բոլոր դևերը հետը առնելով Արամազդայ թագաւորութեան վրայ ըրած արշաւանքը չը յաջողելէն ետքը՝ հարկ եղաւ փախչելով ազատիլ, և օձի կերպարանք առնելով ինք զինքը երկինքէն երկրիս վրայ ձգեց․ (Տե՛ս 'ի Ռօստէ․ Նախնական բանք․ եր․ 174․ 376) Մովսէս Խորենացին աս ալ կը պատմէ (որ ուշադրութեան արժանի է) թէ այս վիշապներուն նորահաս աղջիկներ և կոյս պատանիներ կը զոհէին, և թէ դևերը այն արիւնը և բագինները և կրակը և ջուրին աղբիւրը երբ կը տեսնէին՝ ուրախանալով տեսիլքներ կը ցուցնէին, որոց հետ փայլատակունք և աղաղակներ և կաքաւներ ալ կըլլային․ Պատմիչը այս հետաքրքրական խօսքերը կը

լմնցնէ ըսելով. « ասոնք եղած ապառաժին բոլորի ճեղքերը մահաբեր թոյն ունեցող օձեր և կարիճներ լեցուն էին „ ։ Մեղի կերևի թէ օձ և կարիճ ըսածները մեկնութեան կարօտ չեն , կարդացողը կը հասկնայ անշուշտ որ այս սողունները , որ Աhրիմանին ստեղծածը կը կարծէին հեթանոսները , անոր նշանակն էին ։ ԺԱ. Ձենք կարծեր թէ մեզ մեղադրող կըլլայ , որպէս թէ բնագրին խօսքը քաշքշելով օտար մտքի տարած ըլլամք՝ վերոյգրեալներէն հետևցնելով թէ Հայք բարի ոգիք Արամազդայ հետ չար ոգիք Աhրիմանն ալ կը պաշտէին . Առաւելապէս անով կը հաւատամք ասոր՝ որ Աhրիմանի ստեղծած և անոր արբանեակ դևերն ալ (17) ասոնց պաշտաման առարկայ կը գտնեմք . ասկէց զատ՝ սա ալ կը յիշեմք որ դիւաց ժողովութեան տեղին ալ Հայերը դժոխք անունը կուտան , որկէց մտքերնիս կուգայ Պարսից գործածած դուժախ բառը ՝ որ Աhրիմանի բնակած տեղւոյն անուն կուտային և Գօրօդման ՝ որ դուժախին հետ չինվատ կամուրջով կցուած կըսէին ։ Ասոնցմով դըժուար չէ մակաբերելը որ խաւարի տէրութեան վեհապետը Աhրիմանն է ։

ԺԲ. Հայերէն հին լեզուին մէջ սանդարամետ բառը կայ , որ է սանդարամետք , և ասոր բուն ծագումը պարսկերէն ըլլալը մէկ նայուածքով կը ճանչցուի . Հայոց սանդարամետ կամ սանդարամետքը ուրիշ բան չէ , բայց եթէ հին Պարսից սպէնդարմատ կամ Սպէնդարմատ ըսուածը , որ այսպէս կանուանէին աշխարհիս ոգին՝ զոր Արամազդայ ստեղծած իգէտներուն մէկը կը սեպէին . վէրիօցանկ ասիկայ աշխարհի տիրուհի կանուանէ, (Տե՛ս Պիւրնուֆի ֆրանսերէն Մեկնութեան Եասնա գիրքը . Գլ. Ա. եր. 157 . 158) . Այս բառը ՝ զոր Հայք չորրորդ և հինգերորդ դարուն մէջ հեթանոսներէն առնելով իրենց լեզուին գործածական ըրին , և Պարսից և Հայոց մէջ աշխարհիս մաքուր և հնազանդ ոգին նշանակելու կը գործածուէր , քրիստոնեայ Հայոց մէջ բոլորովին ասոր հակառակ նշանակութիւն մը ունեցաւ ։ Թէպէտ այս բառով ոգի մը կը հասկնային , բայց մաքուր և հնազանդ ըլլալը չիգիտ-

նալէն պատ՝ դժոխային անդնդոց թագաւորութեան չար ոգին կը սեպէին ։ Այս բառը այս մտքով առնելով Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան մէջ եօ-քէն մտած կը գտնեմք (Եզեկ․ ԼԱ․ 16) ։ Նման մտքով կը բանեցնեն Մովսէս Խորենացին (Պատմ․ Բ․ 62) եւ անկէց ետքը Հայ մատենագիրները ։

Ծանօթութիւնք Ա․ Ցօղուածոյ ․

(1) Պիսիդոնի արձանագրութեան Դ․ մասին 4 էջը Ահրիմանի [illegible] [illegible] քառուիլը միայն մէկ անգամ մը կը տեսնեմք ։ Ռաուլինսըն Պիսիդոնի Դարեհի մեծ արձանագրութեան անգղիերէն թարգմանութեանը հետ պարսկերէն բնագիրն ալ հրատարակած է ։

(2) Ահուրա ․ Հնդկաց սանսքրիտ լեզուով ասուրա ․ գոյութիւն և կեանք ունեցող ըսել է ։ Մազդա՝ որ Զը-րադաշտի վարդապետութեան գերագոյն աստուծոյն անուն առեն գործածուած ածականն է, ըսել է իմաստուն, կամ ինչպէս որ Էօժէն Պիւրնուֆ կը թարգմանէ, շատգէտ ։ Այս արմատը հայերէնի մէջ ալ կայ, իմաստ ․ որկէց կելլէ իմաստութեան բառը, և ըստ այսմ Ահուրա Մազդա ըսել կըլլայ շատգէտ կենդանի

(3) Ինճիճեան գիտունը իր Հնախօսութեան Դ․ գլուխը (եր․ 199) այս ածականներուս բացարձակապէս ինք-նահնար նշանակութիւն կուտայ ․ և ասոր ըսածին բըռ-նելով նոյնը կընէ Տիւլօրիէ ․ Հայ ժամանակագրութեան հե-տազօտութեանց գրքին մէջ (Գլ․ Բ․ ծանօթ․ 110 ․ էջ 148 — 149) ։

(4) Ագաթանգեղոսի վենետիկի տպագրութեան վերջը տարբեր ընթերցուածոց կարգը (եր․ 662) [illegible] բառին տեղը, զոր Միխիթարեանք ընդունած

և բուն գրքին մէջ այնպէս գրած են, աւելի ճիշդը նշանակուած է տէր, զոր իրենք դուրս ձգած են, յայտնի է որ բուն միտքը և արժէքը չհասկնալնուն համար ։

(5) Երուշալայիմ. Հայ լեզուին մէջ Երուշ և Շայիմ բառերէն բարդուած է . Շայիմ ը կը նշանակէ բնածին հանգամանք, որով ամբողջ բառին նշանակութիւնը կըլլայ, երաղ մեկնելու բնածին յատկութիւն ունեցող . և մեր բնագրին մէջ կը նշանակէ անանկ տեղը՝ ուր կըլլային երաղ մեկնել գիտցողները ։

(6) Տե՛ս, 'ի Շղուհի . Կրէօզէրի դիցաբանութիւն Հելլենացւոց եր. 315 — 316 . տպ. Պերլին 1838, և յՈվրատիոս (տաղ 'ի Մերկիւրիոս) Հերմէսը իբրև ճարպիկ և մարդ խաբելու վարպետ չաստուած մը կը ձևացնէին, և ասոր իբրև յատուկ գործ կը սեպէին գողութիւնը, գիշեր ատեն լրտեսութեան պըտըտելը, ոչխարի և ուրիշ ընտանի և պիտանի կենդանեաց հօտեր գողնալը, և ուրիշ չարութիւններ ։ Ովրատիոս իր յիշեալ տաղին մէջ Մերկիւրիոսի յատկութիւնները բարակ ճարտարութեամբ կը նկարագրէ ։

(7) Տրդատ թագաւորին անունը տէր կամ տիր և տատ բառերէն կազմուած է . Տէր մեր ընթերցողներուն արդէն ճանչցած չաստուածոյն անունն է . իսկ տատ Պարսկերէն տատն բայէն կելլէ, և կը նշանակէ տալ, նուիրել ։ Այսպէս Տրդատ անունը երկու կերպ կրնայ թարգմանուիլ . մէկ մը՝ Տէրէն տրուած, մէկ մ' ալ՝ Տէրին նուիրուած ։ Միհրդատ անունն ալ նոյն կերպով շինուած է, զոր Տակիտոս երկու կերպ կը գրէ . Միհերդատէս և Միթրիդատէս (Տարեգիր. ԺԲ. 13. 15) . Հերոդոտոս կը գրէ Միդրադատէս (Պատմ. Ա. 110) . իսկ Նիկողայոս Դամասկացին Ադրադադէս, որ նոյն անունն ըլլալը գիւրաւ կը հասկցուի ։ Այս երկու բառերս նոյնանշան են . առաջինը ըսել է, Միհրայի այսինքն արևու տրուած կամ նուիրուած . երկրորդը ադրա կամ ատար բառէն կելլէ, որ արև կամ ասոր պաշտամանը սովորական նշանակն եղած կրակին ածականն է . ուստի այս երկրորդ անունս ըսել կըլլայ՝ Ատրդատ կամ Ատրատէ այսինքն արևու նշանակ կրակին տրուած կամ նուիրուած ։

(8) Արևը տէրէն ալ անուանող միայն Հայերը չէին .

Հարևանցի մը սա նշանակեմք որ՝ ասիկա արեւու գա-
ղափարին տրուած պատկերներուն ամենէն հինը և ա-
մենէն աւելի հրատարակեալն էր. Պարսիկները կըսէին
Ահուրա Մազդայի աչք. Եգիպտացիները՝ տիմուրղո-
սին աջ կողմի աչքը, և (տիմուրղօս կամ աշխարա-
տեղծ կանուանէին մէկ էակ մը՝ բուն Աստուծմէ տար-
բեր)։ Յոյները կ'անուանէին Դիոսի աչք, հիմակուան
Գերմանայիններուն նախնիքը՝ ՎՈԻՕԴԱՆԻ ԱՉՔ։ Հին
գերմանացի հիւսիսակողման բանաստեղծները արեւուն
[illegible] [illegible] մակդիր անունը կուտային՝ որ ըսել է եր-
[illegible] [illegible] ինչպէս որ Ներսէս Լամբրոնացին (Շնորհալին)
ալ երկոտասաներորդ դարուն մէջ պայծառ կարկեհան
կանուանէ [illegible] [illegible] և [illegible] Նորա չինած բանաս-
տեղծութեան մէջ 'ի մատենագրութիւնսն. Տպ. վենէտ.
1830. Եր. 285։ Եւ Կրիմմ. Գերմանական [illegible].
Հատոր. Բ. Եր. 665).

(9) Հաւանական է որ լուսինը՝ զոր Լատինք [illegible]
[illegible]) բայէն հանելով [illegible], և Եւտրուսկները կամ
Թօսքանացւոց նախնիքը [illegible] կըսեն, հայերէնին հետ
մի և նոյն արմատն ունենայ, որ է [illegible], լատիներէն [illegible],
ռուսերէն [illegible], որ մասնաւորապէս [illegible] [illegible] ըսել
է։ Եւ ըստ այսմ լուսին ըսել կըլլայ [illegible]։ Սա ալ
նշանակութեան արժանի է որ Ստորեւտանեայց չաս-
տուածներուն խումբին մէջ չաստուած մը կայ [illegible] անու-
նով՝ որ [illegible] ըսել է, հայերէնն ալ կրնայ առաջուց ըլլալ
[illegible]։

(10) Հայերուն կարծեացը դէմ՝ որ արևին և լուսին
սէրերուն վրայ ունէին (մէկն արու և միւսն էգ սեպելով)
հին գերմանացիները արևը կանուանէին [illegible] [illegible], (ա-
րև խաթուն ըսելու պէս) և լուսինը [illegible] [illegible], (պարոն
լուսին). (Կրիմմ. 'ի վերոյիշեալ գիրսն. Եր. 666).

(11) [illegible] կամ [illegible]՝ պարսկերէն ըսել է [illegible]։ Հա-
ւանական է որ այս տեղս շատ կուռքերու մեհեան կենա-
լուն համար այս անունս առած է։ Ասանկ կերևին Բա-
գաւան և Բագարան եւայլն անուններն ալ, [illegible] բա-
ռէն։

(12) Հին Պարսից պէս (տես 'ի Հերոդոտոս . Ա. 139) նախնի Հայոց մէջ ալ գետերը սրբազան յատկութիւն մ'ունէին . Մանաւոր պատիւ մը կընդունէր Եփրատ, և տօր ապացոյց մը կրնան սեպուիլ այս գետոյս եզերքը շինուած քաղաքներուն նախապատիւ սեպուելը. ինչպէս են . Անի , Թիլ . Երիզա , Բագայառինջ , Աշտիշատ . Տակիտոս ալ ասանկ ըլլալուն վկայութիւն կուտայ ։ Այս պատմիչիս ըսածին նայելով՝ թէ որ պատմածը ճիշդ է՝ Եփրատայ եզերքը բնակողները կը կարծէին որ երբեմն այս գետոյն ջրերը առանց յայտնի պատճառ մ' ունենալու կը շատնան անձրև չեղած ատենն ալ, և մօտ ժամանակներն բարեյաջող դէպք մը կը գուշակեն, և այն ատենը ջրերուն երեսը եռացած փրփուրէն՝ իրենց գործերուն վերաբերեալ գուշակութիւններ կը հանեն ։ Տակիտոս կըսէ ալ թէ՝ գետոյն մէկ ձի մը կը զոհէին, և թէ Հայերը ջուրին երեսի տեսքէն հանած գուշակութիւններէն զատ՝ երկնքի և գետնի երևոյթներէն ալ բան կը գուշակէին (Տարեգիրք Զ. 375) ։

(13) Այս բառիս բացատրութեանը նկատմամբ մարդ չի կրնար Մխիթարեաններէն աւելի պարզամիտ ըլլալ. Ասոնց ըստ ծին նայելով՝ Նաւասարդ բառը երեք բառ մէկտեղ գալով շինուած ըլլալու է . որ են նաւ, հաս, արդ . և ըսել պիտի ըլլայ . նաւը հասաւ հիմայ . և Նոյի ժամանակէն այս անունը դրուած կըկարծեն որ Նաւուն Արարատ լեռը հասնելը տեսնելով այսպէս ըսած ըլլայ, որպէս թէ Նաւը հիմայ երթալու տեղը հասաւ ։ Նաւասարդ բառը պարզապէս արեաց լեզուէն է որ պարսկերէն նէվ — նոր — և հնդիկ սանսքրիտ լեզուին սարդ [illegible] բառերէն կազմուած է . և Հայերը նոր տարւոյն առաջին ամսոյն այս անունս կուտային ։

(14) Մխիթարեանները նախնի Հայոց չաստուածներուն անուանց նշանակութիւնը չկրնալով գիտնալ՝ ամանորէն ալ նշանակութիւնը չեն հասկցած . ասոնց սխալանացը կը հետևի Գ. Տիւլօրիէ անոնց հաւատարիմ աշակերտն ալ , երբ Ագաթանգեղոսէ առած հատուածնիս

թարգմանելով ամանոր չաստուածոյն անունը նոր տարւոյ չաստուած կը թարգմանէ ։ Ցայտնի է որ՝ նախնի Հայոց ամանոր անունով չաստուած մ'ունենալնին մոքէն ալ անցած չէ ։ Այն հատուածոյն մէջ, գաղղիացի իմաստունը մէկ ուրիշ աններելի սխալ մ'ալ կընէ՝ ամանորէ տրուած վանատուր ածականը, անկէց տարբեր մէկ ուրիշ չաստուած մը ձեւացնելով և իւր կողմէն անոր [illegible] —հիւրընկալ— ածականը տալով. և այս կերպով մէկ նոր չաստուած մ'երեւան կըհանէ վանատուր հիւրընկալ անունով՝ որ լոկ երեւակայական է ։ (տե՛ս Հետազօտութիւնք Հայ ժամանակագրութեան . Հտր. Ա. 10) ։

(15) Խոստանցիք արեւ կամ արեգ անունով՝ արեգակը կըհասկնային . (տե՛ս [illegible] Մովսէսի [illegible] . Հտր. Բ. Եր. 288—290) ։ Ասոր վրայ դիտել պէտք է՝ որ Հայոց գրաբար լեզուին մէջ՝ արև բառը, արեգական տեսանելի լոյսը կընշանակէ ։ Ասոր համար յայտնապէս ար վանկն է որ Հայերէն շատ բառերու մէջ կը տեսնուի. զոր օրինակ ար—եգ, արեգակն ։ [illegible] ուր եր վանկը՝ ր գիրը – գրոյն տեղ գրուած սեպելով, կընշանակէ՝ [illegible], [illegible] [illegible]. և [illegible]՝ որ կնոջ տրուած անունն է և [illegible] ալ կընշանակէ. ուստի՝ [illegible] բառին նախնական նշանակութիւնը կըլլայ [illegible] [illegible]՝ [illegible] [illegible] [illegible] կամ [illegible]՝ որ արևուն տեղն է ։ Ասոնց պէս է [illegible], այսինքն, իր մէջը [illegible], կամ, սաստիկ տաքութիւն [illegible], այսինքն, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Այր—եմ, որուն նախնական ձեւը՝ [illegible], աշխարհաբարին մէջ մնացած է ։ Երր՝ վառարանի ծխնելոյզը ։ Անգղիարէնի մէջ ալ՝ [illegible]՝ վառարան ըսել է ։

Եր—անդ . Եր—ամ . ևլն։ Կարելի է այս տեսակ բառերուն վերաբերի օր բառն ալ՝ որ հին ատենը [illegible] կը գրուէր, և արտասանութեամբ ալ հինը նորէն տարբեր էր . և ասոր ապացոյցն է նոյն բառին հոլովմանցը [illegible], [illegible], [illegible] ։ Մանտացինները (Չրադաշտի կրօնապաշտութեան հետեւող պարսիկներ .) ունէին [illegible] բառը՝ զոր Ցոյնք [illegible] կըթարգմանէին, որ է [illegible] [illegible] և կընշանակէր չաստուած մը՝ որուն բնակութիւնը

երկինքէն վեր էր ։

(16) Հարեւանցի մը նշանակենք որ Գրիգոր Մագիստրոս ԺԱ. դարուն մէջ՝ իւր Նամակներէն մէկուն մէջ արեւորդիքը կը յիշէ ։ Պ. Տիւլօրիէ՝ Մատթէոս Ուռհայեցիին պատմութեան թարգմանութեանը մէջ անլուր սխալանքի մը մէջ կիյնայ զասոնք արեւապաշտ կոչելով՝ միանգամայն և կրակապաշտութիւն ալ տալով հեթանոս Հայոց (Եր. 464. Ծանօթ. 3) ։ Արեւապաշտութիւնն ու կրակապաշտութիւնը Պ. Տիւլօրիէի իրարու հետ շփոթելը զարմանալի է ։ Ժամանակիս գիտութիւնը ցուցուցած է ըստ բաւականին՝ թէ երկու աստուած պաշտելը և տարրապաշտութիւնը երկու կրօնական դրութիւն էին իրարմէ բոլորովին տարբեր . երկու աստուած պաշտելը՝ հին Պարսից ուսմունքն էր , ինչպէս նաև հեթանոս Հայերունն ալ . իսկ տարրերքը պաշտելը մոգերուն կրօնքին հիմն էր՝ որոնք բնիկ Սկիւթացի են ։ Ժամանակ անցնելէն ետքն այս կրօնական վարդապետութիւնը Պարսկաստան մտաւ և անխառն կրկնաստուածութեան հետ միանալն ալ շատ դժուար եղաւ , որ շարունակ իր դիրքը և յարգը պահեց իբրև պետութեան կրօնք . իսկ մոգական ուսմունքը գեղերը տարածեցան և հետեւող ունեցան ռամիկներն և ստորին աստիճանի մարդիկը ։ Երբ Հերոդոտոս կըսէ՝ թէ Պարսիկներն հողը , ջուրը և կրակն ու հովերը կըպաշտէին , (Ա. 131) խօսիլ կուզէ անշուշտ մոգերուն կրօնքին վրայ՝ որ հասարակութեան մէջ տարածուած էր , վասն զի նոյն իսկ պատմութենէն կըհասկցուի որ Աքէմէնեան արեւաց կըրօնքը մտքէն ալ չէր անցներ ։

(17) Բառին պարսկական դրութեան կերպն է՝ դաէվա , Սանսքրիտ լեզուինը՝ դէվա ։ Պրահմանները՝ այս բառով՝ չաստուած կըհասկնային . իսկ պարսիկները՝ չար ոգին (Լօժէն Պիւրնուֆ , Եասնա [illegible] [illegible] Ծէ . հատոր Ա. եր. 8) ։ Սանսքրիտ լեզուի մէջ [illegible] , (դէվա , հայց . դէվամ . սր . դէվէ , կոչական՝ [illegible]) կըն շանակէ՝ երկինք , և ըստ ձայնին յունարէն զէօս և գերմաներէն ցիօս բառերուն կըմօտենայ ։ Զէօս ;

բառին հոլովման նախնական ձևոյն ․ որով կըլլայ [illegible] ․ [illegible] , [illegible] , կըհամեմատի լատիներէնը [illegible] , [illegible] , [illegible] , որուն միայն ուղղականը ՝ որ [illegible] կամ [illegible] ըլլալու է ՝ չգործածուիր , և միայն [illegible] բառին մէջ մնացած է ՝ որ է [illegible] ։ Այս [illegible] ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ [illegible] , [illegible] բառին մեղմացածը ։ Յունաց [illegible] և Լատիններուն [illegible] մի օրինակ՝ երկնային էակի՝ կամ երկնքի անձնաւորութեան գաղափարը կուտան ։ [illegible] , [illegible] , երկնքին կամարը ․ [illegible] ՝ երկնքի զաւակ ։ [illegible] էն , [illegible] էն , և [illegible] էն զատ՝ ուրիշ բառեր ալ կըգտնեմք , ինչպէս են [illegible] , [illegible] , և [illegible]՝ որ աստուածութեան վերացեալ գաղափարը կըներկայացնեն։ Լատիներէն [illegible] բառը գերմանական [illegible] և [illegible] բառերուն շատ մօտ է ։ Ետտայի մէջ , որ Իզլանտացւոց դիցաբանական գիրքն է , գրուած կայ [illegible]՝ որ աստուածներ կամ դիւցազունք ըսել է ։ Հիմակուան Պարսից [illegible] և Ռուսաց [illegible] բառն ՝ երկինք ըսել է ․ ([illegible] բառին յատուկ նշանակութիւնն է՝ փայլուն) ․ ասկից ելած է [illegible] բառը ՝ որ ըսել է [illegible] ․ ([illegible] կամ [illegible] բառն իր նախնական ձևովը Հայոց լեզուին մէջ մնացած եւ կընշանակէ ՝ [illegible] , [illegible]) անկից կելլէ լատիներէն [illegible] եւ գուցէ Ռուսերէն [illegible] բառն ալ՝ որ նոյն նշանակութիւնն ունին ․ (տես ՝ [illegible] ․ [illegible] [illegible] ․ Գլ ․ Բ․ եր․ 175,176 , և [illegible] ․ [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ․ Հտ․ Ա․ Եր․ 57․ Տպ․ [illegible] 1860 ․ և [illegible] [illegible] ․ [illegible] [illegible] ․ [illegible] Ա․ Եր․ 10 ․ Տէվէրու ծագումը երկնային է ըսել կենալով ալ՝ Զրադաշտի վարդապետութեան մէջ չարի ակիզբը կըներկայացնէ և Ահրիմանի արբանեակ կըհամարուի ․ Բարեբար ոգիի մը չար ոգիի փոխուիլը Էօժէն Պիւրնուֆ իմաստունը կըբացատրէ Բրահման պաշտօններուն ու Զրադաշտի հետևողներուն իրարու դէմ ունեցած հակառակութիւնը մէջ բերելով , որ այս վերջինները Հնդիկներէն զատուելով իրենց հայրենի երկիրն ալ ձգեցին և օտար երկիր գացին ։ Այս հակառակութեան արդիւնքըն երևան ելաւ Պարսից կրօնական վարդապետու-

թեանցը մէջ․ Հնդիկներուն բարերար սեպուած չաստուածները՝ Զրադաշտի վարդապետութեան մէջ դիւութիւն ընող սեպուեցան եւ Պրահմաններուն չար սեպուածները (պարսից) Վէնտիդատ գրքին մէջ բարերար համարուեցան ։

Բ.

Վաղարշակ Թագաւորին ժամանակը՝ Քրիստոսէ 150 տարի առաջ, Հնդկաստանցի երկու եղբայր՝ Գիսանէ եւ Դեմետր անոր ներկայանալով՝ իրենց ապաւինելու տեղ ուզեցին։ Ասոնք երկու եղբայր՝ իրենց վեհապետը բարկացուցեր էին․ Վաղարշակ հրաման ըրաւ Տարոնոյ գաւառն անոնց տալ, որ այն տեղ գնացին եւ Վիշապ անուն քաղաքը հիմնեցին․ Քիչ մը ետքն այս տեղի մօտաւոր Աշտիշատ քաղաքը գնացին եւ Հնդկաստան պաշտած չաստուածներուն կուռքը այն տեղ հաստատեցին։

Տասն եւ հինգ տարի ետքը Հայաստանեայց Թագաւորն այս երկու օտարականներն անծանօթ պատճառով մը մեռցնել տուաւ եւ անոնց ստացուածքն եղած երկիրն անոնց երեք տղոցը տուաւ․ Ասոնք Քարքէ լերան վրայ քաշուեցան եւ իրենց տեղ մը ընտրեցին՝ որ նշանաւոր էր, վասն զի զով էր եւ դիրքը՝ գեղեցիկ, որս եւ փայտ եւ խոտ շատ, եւ հոն պղինձէ երկու կուռք տնկեցին՝ մէկը տասն եւ երկու գրկաչափ բարձր, եւ միւսը տասն եւ հինգ գրկաչափ ։ Ս․ Գրիգոր Լուսաւորչի աշակերտը Զենոբ Գլակ, չորրորդ դարուն առաջին տարիները, ականատես ըլլալով այս Հնդիկ գաղթականներուն սերունդը կընկարագրէ․ Ասոր ըսածին նայելով՝ ասոնք սեւադոյն եւ գարշատեսիլ էին եւ երկար մազ ունէին ։ Այս նկարագրութեամբս դիւրաւ կըճանչնամք Գանգէսի գետեզրին բնակիչները․ բայց կըցաւիմք մեծապէս՝ որ Զենոբ այս օտարականներուն կրօնից հիմանը վրայ եւ տնկած կուռքերուն վրայ եւ անոնց ներ֊

կայացուցած չաստուածներուն վրայ մեզի տեղեկութիւն չտար։ Միայն մէկ բան մը կըսէ, այն ալ վստահ ըլլալով, այս է՝ թէ Սանդարամետին կամ դժոխքի մէջին-ներուն չար դև կամ չար ոգի կային այս կուռքերուն տնկուած տեղը։

Թէպէտ այս հատուածոյս մէջ հեղինակն Հնդիկ կուռքերուն վրայ կատարելապէս մութ կըխօսի, քանի մը հեղինակներ իրենց բոլոր ուժովը աշխատեցան այս երկու կուռքերուն ներկայացնելու չաստուածներուն վրայօք ճիշդ հետևութիւններ հանել։

Կալկաթացի Հայ իմաստուն մը՝ Պ. Աւդալ, իրեն լուրջ հաստատութեան փաստ մը մէջ բերելու հոգ չըներով, կըկարծէ՝ որ այս կուռքերուս ներկայացուցած-ներն էին Հնդկաց Ճականնաթ և Գալիկաթ կուռքերը. (Յիշատակք Հնդկաց գաղթականաց 'ի Հայս. Պէնկալեան Ասիական ըն-կերութեան օրագրոյն մէջ. յամի. 1836. Հատ. Ե. Եր. 332)։ Լաուէն Գերմանացի հռչակաւոր գիտունը կաշխատի դուշակելու թէ Գիսանէն՝ Քրիշնան է, և Դեմետրէն՝ Խապատարը կամ Պալերամանը. (տե՛ս 'ի Ռիտտէր, աշխարհա-գրութեան. Հատ. Ժ. Եր. Գ. արևմտեան Ասիա. Եր. 557. Տպ. Պերլին. 1843)։ Ուրիշ կուռքերու հետ նոյնացնելու հա-մար այսպէս աշխատելը մենք անօգուտ կըսեպենք, ու պարզ պատճառով՝ որ Զենոբայ պատմութեան մէջ Գի-սանէ և Դեմետրէ անունով Հնդիկ չաստուածներու խօսք բնաւ չկայ։ Այս երկու անունները՝ Հնդկաստա-նէն գաղթող երկու եղբայրներու անուն են, որոնք Հայոց թագաւորին հրամանովը սպաննուելէն ետքը՝ տղայքնին իրենց հայրենական չաստուածներուն կուռ-քերը Աշտիշատէն Քարքէ լերանը վրայ տարին և ան-կէց ետքը Տարօնոյ բնակիչները այս կուռքերս կըճանչ-նային Գիսանէ և Դեմետրէ եղբարց անունովը. (Զենոբ. պատմ. Տարօնոյ. Եր. 8 և 25—39 տպ. Վենետ. 1832)։ Այս է Հայ մատենագրին պատմածներուն իմաստը. Պ. Պ. Աւ-դալ, Հայման և ուրիշները՝ Զենոբայ պատմութեան բնագիրը ծուռ հասկցան, և, հարևանցի մը կըսեմք՝ որ ասոր պատճառը՝ գրածին մթութիւնն է՝ որ աղէկ չը

հասկցուիր ։ Այսպէս ծուռ հասկնալովին Ռիդդէրի և Լասսէնի պէս իմաստուն մարդիկ ալ սխալանաց մէջ ձըգեցին և Գիսանէ և Դեմետրէ անուններուն միացածին մեկնութիւններ տալու պատճառ եղան ։ (Աշխարհ. Եր. 554—557 . Պետերմանեան Հայկական Քերականութեան Նորագոյնական վրայ. Արեւելեան ճեմարանեանց մէջ տպեցին մը հետազօտութիւն տպուած . 1837ին Հոր. Ա. Եր. 253) ։

Անհակառակելի բան մը ստացած եմք , այն է՝ Տարոն գաւառին մէջ նախ քան զՔրիստոս 150 տարիէն մինչև փրկչին 302 Թուականը՝ 452 տարի՝ հնդկական չաստուածներու կուռք գտնուիլը ։ Այն տեղի բնակչաց պաշտաման առարկայ էին ասոնք ։ Բայց այս չաստուածներս որո՞նք էին , և պաշտօննին ի՞նչ բանի վրայ կըկայանար . — այս խնդիրներուն պատասխան տալու չներէր մեզի Զենոբայ բնագիրը ։ Եւ ինչպէս ալ ըլլայ՝ ըլլա՛յ ըսելով միացածին հիման մը վրայ այնպիսի գրութիւն մը հնարելը՝ որ քննութեան տակ իյնալու ամենևին չգար , գիտութեան արժանեացը հետ չմիաբանելու բան մը կերևի մեզի ։

Գ.

Հայոց պատմութեան աւելի յետին ժամանակները փրկչի թուականէն 114 տարի յառաջ , Յունաստանի չաստուածներուն առաջին անգամ Հայաստանի չաստուածոց կարգը մտնելը կըտեսնեմք ։ Մովսէս Խորենացին կըպատմէ՝ թէ Վաղարշակայ թոռն՝ Արտաշէս թագաւորը՝ որ հաչակաւոր պատերազմող մ՚ էր , փոքր Ասիա արշաւանքն յաջողելով , անկից , իբրև պատերազմի կողոպուտ , յունական չաստուածներու պատկերներ բերաւ իր արքայանիստ Արմաւիր քաղաքը դնելու ։ Ասոնք պղինձէ թափծու ոսկեզօծ կուռքեր էին, որ Արտէմիս և Հէրակլէս և Ապողոն չաստուածները կըներկայացնէին , և Հայաստան հասած ատենը քրմապետ-

ները ընդունեցին և Արմաւիր տեղաւորեցին ։ Արտաշէսի մահուանէն ետքը նոյն քրմապետները Հերակլի կուռքը անկից վերցուցին և Տարօն գաւառին Աշտիշատ գիւղը դրին ։ Նոյն պատմիչը կըսէ՝ որ Արտաշէս այս կողոպուտներուս վրայ աւելցուց Ողիմպեան Դիոսին եւ Աթենասայ և Հեփեստոսի և Ափրոդիտէի կուռքերն ալ եւ Արտեմիսի մէկ ուրիշ կուռք մ՚ ալ ։ Ասոնք Յունաստան երբեմ պատերազմի կողոպուտ վերցուցեր հայաստան դրկեր էր ։ Քուրմերը ասոնք Բարձր Հայոց Դարանաղիք գաւառին Անի ամրոցը (կամախ) դրին (Մովս. Խորենացի ․ պատմ ․ Բ. 12) ։ Տիգրան Բ. (Նախ քան զՔրիստոս ․ (89-551) Թագաւորութիւնը ժառանգելուն պէս Յունաստանէն բերուած այն կուռքերն Անիէն հանելու և այլ և այլ տեղեր դնելու անհապարեց՝ որ պաշտաման տեղեր եղան ։ Կրտեսնեմք որ այն առթիւ քուրմերը ամէն մէկ կուռք այնպիսի տեղեր դրկեցին՝ ուր առաջուց դրուած կուռքերը ասոնց հետ նմանութիւն կամ նոյնութիւն ունենալ կերևէին ։ Եւ այսպէս՝ Ողիմպեան Դիոսը Անի՝ աստուածներու հայր կոչուած Արամազդայ նուիրեալ մեհեանը դրին ․ (Ագաթանգ ․ Եր․ 686 ։ Մովսէս Խորենացի ․ Բ. 14 և 53) ․ Աթէնասինը՝ Բարձր Հայոց Եկեղեաց գաւառին Թիլ գիւղը՝ ուր Նանէ չաստուածուհւոյն մեհեանը կար ․ (Մովսէս Խորեն ․ Բ. 14 ․ Ագաթ ․ 586—588) ։ Արտէմիսին նոյն գաւառին Երիզա գիւղը ․ Անահիտ չաստուածուհւոյն նուիրեալ մեհեանը ․ (Ագաթ ․ 43—46 ։ Խորեն ․ Բ ․ 14 և 60) ։ Հեփեստոսինը Բարձր Հայոց Դերջան գաւառին Բագաառինջ գիւղը Միհր չաստուծոյն նուիրեալ մեհեանը (Խորեն Բ. 14 ։ Ագաթ ․ 590) ։ Ափրոդիտէինը Տարօնոյ Աշտիշատ գիւղը Աստղիկի մեհեանը ․ (Խորեն , Բ. 14 ։ Ագաթ ․ 602 ․ 603) ։ Խորենացին կըպատմէ թէ Յունաստանէն կուռքերուն հետ քուրմեր ալ ղրկուեցան ։

Ազգի մը՝ օտար չաստուածներ առնել և ազգային չաստուածոց կարգը դնել՝ հեթանոսական հնութեան մէջ խիստ սովորական բան մ՚էր ։ Ասիկայ միայն արև-

մնեան Ասիայի ազգաց մէջ չեմք տեսներ. Հռովմ ալ կայ՝ ուր հեթանոսութեան վերջին տաճարները արեւելքի ամէն կողմէն Ամենադից մեհեանը լեցուած էին։ Նոյնը Հայաստան ալ կըգտնուի Քրիստոսէ հարիւր տարիէն աւելի առաջ՝ երբ Յունաստանի չաստուածները հոն կը բերուէին, զորս տեղացիք իրենց ազգային չաստուածներուն հաւասար կըպաշտեն։

Դ.

Մովսէս Խորենացին Ասորիներուն չաստուածները հարեւանցի մը կըյիշէ Աբգարու համար խօսելով՝ որ Տեառն մերոյ ժամանակն էր, եւ թագաւորական աթոռը Մծբինէն Եդեսիա փոխադրեց, իր սովորական համառօտութեամբը սա կարճ տեղեկութիւնը կուտայ, թէ թագաւորը իր բոլոր արքունիքը եւ կուռքերը Մծբինէն Եդեսիա տարաւ, որ էին Նաբօգ, Բէլ, Բաթնաքաղ եւ Թարաթայ (Պատմ. Բ 27)։ Պատմիչը միայն այս անուններս տալը բաւական կըսեպէ. ուստի անկից միայն այսքանս կըսովրիմք՝ որ այս կուռքերը առաջ Մծբին էին, եւ Աբգար ասոնք Եդեսիա տարաւ։ Անկից հետեւցնել պէտք է՝ որ ասոնք Հայոց Միջագետքին սահմանն անցած չեն, եւ հոն՝ Հայ չաստուածներու կարգ մտնելով երկրպագութիւն կ'ընդունէին իբրեւ Ասորի չաստուածներ.

Տեսնեմք թէ ի՞նչ էին ասոնք։

Ա. Առաջինը՝ որ է Նաբօգ, ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ Ասորեստանեայց Նեպօ կամ Նեպու բուածը՝ որ Ասորւոց երկիրը Նապուխ անունով կ'երևի։ Վերը տեսանք որ ասիկա հին Ասորեստանեայց կրթութեան եւ ուսման չաստուածն էր։ Արդ՝ Ասորւոց երկիրը եւ Հայոց Միջագետքը՝ Նաբօգ կամ Նապուխ անունով Հերմէս, կամ Մերկիւրիոսը կըճանաչնային (Կուօլսօն, Սաբէացիք եւ Սաբէական աղանդ. հատոր. Բ. Եր. 22. 164)։ Այս չաս-

տուածը Հայաստանի մէջ Տիր անունով ճանչցուած էր, և շատ մականուններն էին [illegible] կամ [illegible], [illegible]. Հայերն ու Պարսիկները [illegible] կանուանէին և Հրէից ռաբբիները [illegible] կըսէին, ինչպէս որ կըհաւաստէ Կոփոլսօն ([illegible] Եր. 685)։ Աւոնք յայտնապէս կըցուցնեն՝ թէ այն չաստուածը ի՞նչ կընշանակէ, զոր հին Ասորեստանի բնակիչները Նէպօ կամ Նէպու անունով և Ասորւոց երկիրը Նապու կամ Նապուխ անունով և Հայոց Միջագետք Նաբովկ անունով կըպաշտէին, և էր ուսման չաստուածը։

Բ. Ասկից ետքը Խորենացին Բելայ անունը կուտայ։ Ռաուլինսընի գրածին նայելով՝ շատ հետևեալ մականունները կուտային. Բաբելացիները [illegible], [illegible] հայր, [illegible], [illegible], [illegible] [illegible]։ Եւ ըստ այսմ Ռաուլինսըն կըսէ որ Բէլ Հռովմայեցւոց մեծ Եուպիտերին (Արամազդայ կամ Դիոսի) կըհամեմատի. ([illegible] Հերոդոտոսի [illegible] [illegible] Ա. [illegible] [illegible] [illegible] Բաբելացւոց և Ասորեստանեայց [illegible] [illegible]. Եր. 594—598)։ Բելայ [illegible] [illegible] մականունը Ասորիք ալ կուտային, և [illegible] [illegible] ըսուելով ալ ասիկա կըճանչցուէր, որով կատնոսը կիմանային, որ Ասորեստանեայց ըստածին պէս առաջին էակն և բոլոր բաներն ստեղծողի գաղափարն իր մէջ կըպարունակէր ([illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Եր. 39. 165. 171)։ Մարդ չկընար տարակուսիլ որ Մովսէս Խորենացւոյն Բէլ ըսածը այս գերագոյն էակ և ամէն բանի արարիչ կարծուածն է՝ զոր առաջ նախնի Ասորեստանեայք, և ետքը՝ Ասորւոց երկրին բնակիչները կըպաշտէին.

Գ. Աբգարու՝ Մծբինէն Եդեսիա փոխադրած կուռքերուն երրորդը՝ Բաթնաքաղ՝ մինչև հիմայ աղէկ գիտցուած չէ։ Ի՞նչ էր այս չաստուածը. — բան մը չեմք կընար ըսել։ Կոփոլսօն որ յատուկ խնամքով Սաբէական աղանդոյն վերաբերեալ բաները հասկնալու հետազօտող մ'է, կարելի է որ շատ նշանակութիւնը մեզի սորվեցնէր, բայց Աբգարու կուռքերուն վրայ խօսած կարգին Բաթնիքաղայ վրայ բան չկրնալ ըսելուն կըցա-

ուի ․ Բայց և կըհամարձակիմ ասոր վրայ քանի մը խնդիրներ առաջարկելու, որոց կրնան պատասխանել Խասանու Հնութեանց Հետամուտ ձեռնհաս անձինք ։ Արդեօք Բաղնի բառը (որ է ըստ գրելոյն Վարդանայ Բաղնէ կամ Բաղնա) Սարուճ կամ Արսաճ քաղաքին հին անունէն՝ որ հիւսիսային Միջագետաց մէջ հին քաղաք մ'է, և նախաղ կամ արու այծ նշանակող թուլբաուէն չինուած չէ՞ ։ Արդեօք Ասորւոց երկիրը նախաղի կերպով մէկ կուռք մը կը պաշտէին ։

Գ․ Միջագետաց Հայերուն չորրորդ կուռքն էր Թարաթայ․ այս անունով կըճանչնամք Ասորիներուն Դերկետո ըսածը՝ զոր Պլինիոս կանուանէ Հրաշալի Ադարգարդիս, և կըսէ որ Յոյներն այս անունս փոխելով Դերկետո ըրին (Բնական պատմ․ Ե․ 23) ։ Ասիկա կըներկայացնէին կնոջ մը կերպարանքով՝ որ ձուկի պոչով մը կըվերջանար (Դոդորոս Սիկիլիացի պատմ ․ Բ ․ 4) ։ Իմաստուն մարդիկ կըկարծեն՝ թէ այս անունս Աստարտէ չաստուածուհւոյն տրուած էր, զոր արևմտեան Ասիա եւ բոլոր արևմուտք կըպաշտէին (Քրայցեր ․ Կրօն ․ Նախնեաց ․ Հատ․ Բ․ մասն Գ․ Եր․ 910 ․ Ծանօթ ․ 4 ․ և Եր 945 ․ Ծանօթ․ 6 ․ և Կլէմըրօն ․ Սաբէացիք, Հատ․ Բ․ Եր․ 157 ․ և Ռոլէնսըն ․ Հերոդոտոսի Թարգմանութեան Բ ․ գրքին վրայ, յաղագս դաշտաման երկնային Աֆրոդիտեայ յաճախումն արժանի մոլութեան ծանօթ Գլ․ Եր․ 337․ 347) ։ Յայտնի է որ այս չաստուածուհւոյն անուանը նախնական ձևն է Դարհատ կամ Դարկատ, մէջէն հ կամ կ գիրը վերցուելով ․ Յունական Տերկետօ կամ Տերկետ անունը անմիջապէս ասկից ելած է ։ Պլինիոսի և Ստրաբոնի գրոցը մէջ այս անուանս սկիզբը ա— մը և վերջը ի— մը աւելնալով՝ եղեր է Ատարգատիս ։

Ե․

Արդէն խօսած եմք Տէվերուն վրայ՝ որ Ահրիմանին սրբանեակներն են ․ Սակայն ըսել հարկ չէ որ միայն

ասոնք չէին Հայոց գերագոյն չաստուածներուն քովի պաշտօնեայները ։ Անոնցմէ աւելի ստորին աստիճանի ոգիներ ալ այս պատուոյս հաղորդ կը գտնուէին ։ Հայոց հին լեզուին մէջ մնացած քանի մը անուններուն նայելով՝ կրնամք ենթադրել՝ թէ ասոնք նախնի Հայոց կռապաշտական վարդապետութեան բովանդակութենէն մնացած հատուածներ են, և այս վարդապետութիւնս ժամանակով աղէկ կարգի դրուած և իրարու համեմատ մասերով կազմուած ամբողջ բան մ՚ էր ։ Օրինակի աղագաւ, կըգտնեմք [illegible], [illegible], [illegible]. [illegible], եւ ուրիշ անուններ՝ որոց նշանակութեանը և պաշտօններուն կարգն որոշել հիմայ մեզի անհնար է, որովհետև ասոնց վրայ ըստ բաւականին տեղեկութիւն չունիմք։ Մխիթարեաններուն՝ իրենց մեծ բառարանին մէջ մեզի տուած բացատրութիւնները ուշադրութեան արժանի չեն, վասն զի էապէս տրամաբանական (դատման) պակասութիւն կայ մէջերնին ։ Այս իմաստուն մարդիկը՝ հին ատենէ Յունարէնէն Հայերէնի թարգմանութեններ կառնեն իրենց բացատրութիւնը, որոց մէջ Հելլէնական դիցաբանութեան իրաց անունները՝ հեթանոս Հայոց մէջ սովորական եղած անուններու թարգմանած են ։ Արդ յայտնի է՝ թէ առաջին դարերուն քրիստոնեայ հեղինակները հեթանոսաց չաստուածներուն անունը և մանաւանդ հանդամանքները աւանդելու մասին գործածած կերպերուն մէջ որքան վստահութեան արժանի են. և Հայք այս կողմէն բացառութիւն մը չեն ըներ ։ Ըստ այսմ, Յունական [illegible] բառը, [illegible] բառով հասկցնել ուզած են՝ որոյ մէջ ո՛չ [illegible] (Յէ) և ո՛չ [illegible] (ցուլ) բառերը կընշանակեն ։ Յայտնի է որ Յունարէնի [illegible] բառը թարգմանելու ատենը Հայ թարգմանը՝ Հայոց դիցաբանական անուններէն շատ առաջ միտքն եկածը դրած է, չէ թէ իբրև [illegible] բառին նոյնանշան, այլ որովհետև [illegible] ալ Յունաց [illegible] պէս ոգի մ՚ էր Հայոց դիցաբանութեան մէջ ։ Յիշած անուններնուս համար ալ նոյնը կրնամք ըսել ։ Մխիթարեաններն այս դատողու-

թիւնը մէկդի ձգելով՝ նախնի քրիստոնեայ հեղինակներուն տուած իմաստը ճիշդ բանեցին և Հայ և Եւրոպացի մեծարգոյ իմաստուններ իրենց հետևցնելով՝ թանձր սխալանաց մէջ ինկան ։ Մեք, այս անուններուն թարգմանութեանը մէջ նետուելէն կզգուշանամք, որ անշուշտ, հին ատենը, Հայոց երկրորդ աստիճանի չաստուածներուն ամբողջ կարգ մը ցուցնելու կը ծառայէին. բայց անոնց գործածութեանը վրայ հիմայ ստոյգ տեղեկութիւն չկենալով՝ նախնի նշանակութիւննին կորսուած է ։

Մէկ ուրիշ կողմէն՝ կրնամք մեր ընթերցողաց ուշադրութեան յանձնել երկու ոգիներու անուն՝ որոց նշանակութիւնը և պաշտամանն կարգը տեղը բերած եմք Հայոց հին հեղինակներէն մեզի մնացած լաւ բաւական նին գոհացուցիչ տեղեկութեանց օգնութեամբը. և անոնք են. յորալէր և թող ։ վկնէտիկի և վիէննայի Մխիթարեանները, և արեւելեան լեզուաց հմուտ քանի մը Եւրոպացիներ ալ յորալէր և թող բառերուն մեր տուած բացատրութիւնը հիմնաւոր սեպելով ընդունելու յօժարեցան ։

Ասիկա առաջարկած էինք հին Հայաստանի վերաբերուն վրայ ըրած խուզարկութիւններնուս մէջ (Եր. 80). և Մովսէս Խորենացւոյ պատմութեան մեր վերջին անգամ հրատարակած (ռուսերէն) թարգմանութեան մէջ (Եր. 251. 256. ծանօթ. 57) ։ Մեր ներկայ գործը կատարեալ ընելու համար՝ կուզեմք յորալէր և թող բառերուն վրայօք ձեռք բերած հետեւութիւննիս քիչ խօսքով բովանդակել ։

Մարաբաս Կատինայ, փրկչի թուականէն 150 տարի յառաջ, և Հայոց Արշակունի թագաւորութեան հիմնադիր Վաղարշակ թագաւորին ժամանակը այս բառս գործածող առաջինն եղաւ, Հայկազանց Արա թագաւորին դէմ Շամիրամայ պատերազմը պատմելու առթիւ, որ եղաւ փրկչի թուականէն 1767 տարի յառաջ ։

Մովսէս Խորենացւոյն պատմութիւնը կարդացողները գիտեն՝ որ այս թագաւորին Ասորեստանեայց թա-

դուհւոյն դէմ պատերազմած ատեն մեռնիլը ո՛չ միայն կռիւը չվերջացուց, այլ և Հայերը աւելի գրգռեց՝ մինչև ամէն ուժերնին թափել՝ մինչև որ իրենց սիրելի թագաւորին վրէժն առնուն։ Այն ալ գիտեն որ Շամիրամ ատոնց սիրտն առնելու համար՝ համբաւ հանեց որ Արայի վէրքը լիզել հրամայեր է իր չաստուածներուն՝ որով պիտի կենդանանար։ և երբ մեռելը փրտիլ սկըսաւ՝ խորունկ փոսի մը մէջ նետել տուաւ և իր հոմանիներուն մէկը Թագաւորի պէս հագուեցնելով, ձայն հաներ՝ թէ չաստուածներն Արայի վէրքը լիզելով կենդանացուցեր են, և ասով ժողովուրդը հանդարտեցաւ. այսպէս կըպատմէ ռամկական աւանդը.

Չորրորդ դարուն մէկ ուրիշ պատմիչ մը՝ Փաւստոս Բիւզանդ՝ Հայոց Մուշեղ սպարապետին մահը՝ որ Հայոց Վարազդատ Արշակունի Թագաւորին ժամանակն էր, Փրկչի 384 Թուին՝ այսպէս կըպատմէ։ Բատ Սահառունի՝ որ Թագաւորին կաթնեղբայրն էր՝ Մուշեղի փառաց նախանձելով սկսաւ չարունակ անոր համար խորամանկութիւն և քսութիւն ընել Թագաւորին աչքէն հանելու համար, մինչև այնքան՝ որ Վարազդատ միտքը դըրաւ որ Մուշեղն սպաննելու հրաման ընէ։ Թագաւորին հետ մէկ սեղան նստած ատեննին՝ Թագաւորն որոշեալ նշանը ցցուց և Մուշեղը մեռուցին (Գր. Ե. Գլ. 35). Հեղինակը պատմութիւնը շարունակելով կըսէ. Երբ Մուշեղ սպարապետին մարմինն իր տունն՝ իր ընտանեաց քով տարին՝ ատոնք՝ անոր մեռած ըլլալուն հաւատալ չուզեցին, թէպէտ գլուխը մարմինէն զատուած կը տեսնէին։ Կըսէին. Անհամար կռիւներու մէջ մտաւ և երբէք վէրք մ՚ալ չառաւ, նետ մ՚ անգամ իրեն չհասաւ, թշնամւոյն մէկ զէնքն ալ աւիկա չխոցեց։ Ուրիշներն ասոր կենդանանալը չյուսալով՝ գլուխը մարմնոյն քով բերին կցեցին և աշտարակի մը տանիքի վրայ դրին ու կըսէին. Մուշեղ կտրիճ մարդ մ՚ըլլալով՝ յարալէզները կուգան անիկա կը կենդանացնեն. և այն տեղ պահպանութեան կեցան և կենդանանալու կ՚սպասէին՝ մինչև որ փտեցաւ. այն ատեն աշտարակէն իջան, յուղար֊

կաւորութեան հանդէսը կատարեցին և վայելուչ կերպով թաղեցին» (Բիւզանդ. Ե. 6)։

Հինգերորդ դարուն մէջ ալ Եզնիկ իր Եղծ աղանդոց գրքին մէջ յարալէզներուն գոյութիւնը կը յիշէ՝ որ պատերազմի մէջ սպաննուած զինուորները կըկենդանացընէին (Գր. Ա. Գլ. 24—25)։

Այս ապացոյցները մեզի կիմացնեն՝ որ հեթանոս Հայերը յարալէզ ըսուած ոգիներու գոյութեան կը հաւատային, որպէս թէ պատերազմի ասպարէզին մէջ մեռնողները կենդանացնելու կարող ըլլան։ Փաւստոս Բիւզանդացիին ըսածին նայելով՝ այս ոգիները կիջնան և պատերազմի մէջ մեռնողներուն վէրքը լիզելով կը կենդանացնեն եղեր։

Յարալէզ, կամ, ինչպէս որ Եզնիկ կըգրէ, Արալէզ բառին ստուգաբանութիւնը կըցուցնէ՝ թէ ռամիկները ասոնց ի՞նչ գործ ընելնուն կըհաւատային։ Այս բառս երկու բառէ շինուած է. մէկն է յոր՝ որ միշտ և շարունակ ըսել է, և միւսը լեզ՝ որ լեզում կամ լեզել բային արմատն է՝ որով բառին նշանակութիւնը կըլլայ՝ միշտ և շարունակ լեզող։ Մխիթարեանները կարծեր են՝ թէ առաջին բառը պիտի ըլլայ Ար՝ որ մարդու յատուկ անուն է. (տե՛ս 'ի Մեծ Բառարանն) բայց ասիկա հիմնաւոր կերևէր մեզի, վասն զի՝ եթէ այսպէս ըլլար՝ պէտք և ըլլար առ սկիզբն Արայի մահուանն ու Շամիրամայ խաբեբայութեանը տալ. Արդ՝ Մովսէս Խորենացւոյն պատմութեանը մէջ կը տեսնեմք՝ որ այս կարծիքս արդէն այն ատենը Հայոց մէջ արմատացած տեսնելով՝ իր օգտին գործածեց ժողովրդեան բարկութիւնը հանդարտեցնելու համար. Յայտնի է՝ որ Թագուհւոյն հանճարեղ գիւտին հեթանոս Հայերուն համոզուելուն պատճառն իրենց բուն հաւատքն է, այսինքն՝ յարալէզներուն լիզելովն Արայի կենդանանալուն կարելի ըլլալն ընդունելնին է։

Փաւստոս Բիւզանդ ալ՝ Մովսէս Խորենացին ալ մեզի չեն հասկցներ՝ թէ իրենց նախնիքն ի՞նչ կերպարանքով կը ներկայացնէին յարալէզները։ Ասոնց բնա-

գրին մէջ գտածնիս միայն այս է՝ որ յարալէզները օդոյ մէջ կը կենային, որովհետև [illegible] կ'ըսեն ։ Ուրեմն դը-ժոխային ոգիներէն չէին ։ Միայն Եզնիկ՝ վերոյիշեալ գրքին մէջ յարալէզի մը վրայ խօսելով՝ անոր ծագումը շունէ մ'ըլլալ կը ցուցնէ ։ Խօսքը շատ որոշ չէ, բայց ըսածին չափէն սա հետևութիւնը կը հանեմք որ՝ նախնիք Հայք յարալէզը շան մը գլխով կը ներկայացնէին (տե՛ս Խորենացւոյն Ոսկեբերան Թարգմանութեան [illegible] Եր. 251. 256) ։

Իսկ [illegible] բառին գալով՝ ասոր նախնական նշանակութիւնը մինչև հիմա անծանօթ մնացած է՝ ինչպէս որ դրուած եմք ։ Ասիկա Մխիթարեանները [illegible] կամ [illegible] ըսել կը հասկնային և այնպէս կը թարգմանէին, և հայերէնագէտ Եւրոպացիք ալ անոնց հետևելով նոյնը կ'ընէին ։ Ցիրուի [illegible] ժամանակի Հայ հեղինակներն այս մաքուս միայն կը հասկնան և գործ կ'ածեն . բայց հեթանոսութեան ատենը՝ և Խորենացւոյն ժամանակն ալ՝ որ հինգերորդ դարու քրիստոնեայ մատենագիր մ'է, այսպէս չէր ։ Ուստի մեք ալ անոր կը դիմենք, որ այս բառիս յատակ գաղափարը և նախնական նշանակութիւնը գտնելու առաջնորդող թել մը գտնեմք մեզի ։

Մովսէս Խորենացին իր պատմութեան կարգը ռամկական վէպի հատուած մը մէջ կը բերէ ։ Այս հատուածոյն մէջ Արտաւազդ Գ. Հայոց Թագաւորը Փրկչի 120 թուին իր մեռած հօրը՝ Արտաշէս Գ. Թագաւորին անէծք կը կարդայ և կ'ըսէ . Դու մեռար և ամեն բան հետդ տարիր . ես հիմայ աւերակաց վրայ ի՞նչպէս թագաւորեմ ։ Արտաշէս այս կշտամբանաց վրայ բարկանալով՝ գերեզմանին մէջէն իր ապերախտ զաւակը կը-նզովէ սա՛ խօսքերով . « Երբ ձիով ազատ Մասիսը որսի ելլես, քեզ [illegible] յափշտակելով ազատ Մասիսի վըրայ տանին, հոն կենաս եւ լոյս չտեսնես (1) » ։ (Պատմ. Բ. 61) ։ [illegible] խօսքին մէջ [illegible] բառը [illegible] կը նշանակէ հեթանոս Հայոց գիտցածին համեմատ . և այս նշանակութիւնս խօսքին կարգէն կը հասկցուի. քեզ քաջերն տանին ազատ Մասիսին վրայ, հոն մնաս և լոյս չըտեսնես ։ Այս բնագրիս տուած մեր մեկնութեան իր-

րև մէկ ուրիշ ապացոյց՝ սա՛ ալ աւելցնեմք. մէկ հին ձեռագիր բառարանի մը մէջ՝ որ մեր գրատան մէջ կը գտնուի՝ «փառք» բառին հետևեալ նշանակութիւնը կու տայ. « էապէս բարի ոգի » ։

Եւ ըստ այսմ «փառքը»՝ բարի ոգիներ էին և կը տարբերէին «դևերէն»՝ որ չար ոգիներ էին ։ Քաջերուն էապէս բարի ոգի ըլլալուն մէկ նշանն ալ այս է՝ որ Հայոց Արշակունի թագաւորները «փառք» բառը իբրև իրենց պատուանուն կը բանեցնէին, ասով գերմարդկային և աստուածային ակիզբն ունեցող էակներ հաւկնալով (Խորեն. Ա. 11 ։ Գ. 17, 26, 51) ։ Այս նշանակութիւնով առնըլով «փառք» բառը Սասանեան Պարսից դրամներուն մէջ տեսնուած «ֆեռըրէ» բառին նշանակութիւնն ունի, որուն քով «եէզտանէ» բառն ալ կը գտնեմք իբրև ածական, և «ֆեռըրէ եէզտանէ» ըսել կ'ըլլայ «աստուածաշնորհ», այսինքն, աստուածային ցեղէ ծնած, ինչպէս որ Պարսից Սասանեան թագաւորներն իրենց համար կը պնդէին և հրովարտակներնուն մակագիր կը դնէին այս խօսքս. «մազդեզն պէկն Արտաշէտր մալքան մալքա իրան . մինո ճէտրի մէն եէզտան» որ ըսել է՝ Արամազդապաշտ երկրպագու վեհափառ Արտաշէտր Նախարարաց Նախարար աստուածներու երկնային ցեղէն . (տե՛ս 'ի մեկնութիւն տը սասի . յիշատակք ազգ և ազգ հնութեան Պարսից . Եր. 177—178) (2) ։

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ Ե. ՅՕԴՈՒԱԾՈՅՆ

(1) Պ. Լըվայլեան տը Ֆլօրիվալ՝ Խորենացին Գաղղիարէնի թարգմանողը՝ որուն աշխատութեանն առաջնորդեղան Մխիթարեանք՝ այս հատուածը որուն վրայ կը խօսին այսպէս կը թարգմանէ . « Թէ որ աղբիւր Մասիսին վրայ ձիով որսի երթաս, այն տեղի կտրիճ բնակիչները քեզ բռնեն և աղբիւր Մասիսին վրայ տանին, հոն մնաս և լոյս չտեսնես » (Հոր . Բ. Եր. 271) ։

(2) Այս արձանագրութեանս մէջ գործածուած «ֆեռըրէ» բառը հին հայերէնի մէջ ալ կայ և կը գրուի «փառ» և կը նշանակէ ցեղ, սերունդ (Խորէն . Ա. 22) ։

Զ.

Ինչպէս որ Յոյն—Հռովմէական երկիրն ու Արեւելք, նոյնպէս Հայաստան ալ չաստուածոց և մարդոց մէջտեղը միջին էակներ կը գտնեմք՝ որ երկուքը իրարու միացընող կապի պէս բան մ'են, և երեւելի աշխարհէն աներեւոյթն անցնելու աստիճան մը կը ցուցնեն։ Աստուածներուն համար խօսիլ կուզեմք, որ Հայոց հին լեզուաւը դիւցազն կըսուէին, այսինքն՝ աստուածոց ցեղէ յառաջ եկած։ Հայոց վիպասանութեան նայելով այս դիւցազուններուն մէջ առաջին տեղին ունի Վահագն, Հայկազնեայց ցեղէն Տիգրան Ա. թագաւորին տղան, որ Կիւրոսի և Կրեսոսի ժամանակակից էր։ Ասոր յիշատակն երգիչներուն խաղերուն մէջ մնացած է, որ անոր ծնանելն յախուռն երեւակայութեամբ բանաստեղծօրէն կըպատմեն։ Մովսէս Խորենացին անկից կտոր մը բան առած է իր պատմութեանը մէջ՝ ուր այս դիւցազին ծնանիլը կը պատմէ, և այսպէս կ'սկսի. «Երկինքն ու երկիրս և ծիրանի ծովն ալ տղաբերուքի ցաւոց բռնուած էին. ծովը կարմիր եղէգ մը ծնաւ. եղէգին ծակէն մուխ կելլէր. եղէգին ծակէն բոց կելլէր, բոցին հետ ալ պզտիկ տղեկ մը, մազերը կրակէ էին և մօրուքը բոց, և աչքերն երկու արեւ կըննմանէին» (Պատմ. Ա. 30)։

Դժբաղդաբար այս փոքրիկ հատուածին իմաստը հանելուկի պէս մնացած է, որովհետև հեթանոս Հայոց կրօնից բովանդակութեանը վրայ կատարեալ տեղեկութիւն չկայ։ Դիւցազին զարմանալի ծննդեան վըրայ ճիշդ գաղափար մը չեմք կրնար տալ, տղու մը՝ որ կրակէ մազ և բոցէ մօրուք և զոյգ մը արեւու պէս փայլող աչք ունէր, և ասոր ծնանելուն գործակից էին երկինքն ու երկիրս և ծիրանի ծովն, և ի՞նչ էր այն մուխ ու բոց հանող զարմանալի եղէգը՝ որ խանձարուրի

պէս տղան կը պատէր որ նոր ծնած էր ։ Հինգերորդ-դարուն երկրորդ կէսին , 450 Թուականէն առաջ, Մովսէս Խորենացին այս խաղն իր ականջովը լսած էր՝ զոր երգիչները՝ բամբիռն (1) բռնած երաժշտական գործիք մը չնչելով կերգէին . կը պատմէ ալ որ Վահագնի վիշապներու հետ պատերազմին ու անոնց յաղթելն ալ կը յիշուէր , և կը յաւելու որ անոր պատուոյն համար երգած խաղերնուն շարունակութիւնը Հերակլէսի արիական գործերուն հետ շատ նմանութիւն ունէր , և թէ՝ վերջապէս չաստուածներուն կարգը մտաւ (պատմ. Ա. 31) ։ (2) Հայ դիւցազնը Հերմէսի նման վարպետ գող էր և անոր պէս Ասորեստանցի Բարշամին յարդը գողցաւ , և գողօնը առած փախած ատենը՝ ճամբուն վրայ թափած յարդերէն ձևացաւ յարդգողը երկնից երեսը՝ ուրկից կը փախչէր ։ Վահագնի առասպելն Ագաթանգեղոսի ալ անծանօթ չէր՝ որ Հայոց պատմիչն է , և իր պատմութեանը մէջ ասոր Վիշապաքաղ մականունը կուտայ՝ որ վիշապներ ժողվող, մեռցնող ըսել է ։ Իր սակայն կատարելապէս կը համաձայնի հին երգիչներուն տուած տեղեկութեանը , ինչպէս որ տեսանք Խորենացւոյն խօսքովը . Վահագն իր հայրենիքը կատաղի և վնասակար կենդանիներէն մաքրելուն համար Հայոց մէջ մեծ յարգ և պատիւ ունէր , մեհեանն էր Տարօն գաւառին Աշտիշատ գիւղն , Եփրատ գետոյն եզրը՝ որ Հայաստանի խիստ հարուստ մեհեաններուն մէկն էր , և մեծամեծ թագաւորներու ղրկած ոսկիով և արծաթով և ուրիշ ընծաներով լեցուն էր ։ Ասիկայ Մեծին Հայոց թագաւորներուն յատկացած տեղն էր , որ այն տեղ զոհ կընէին (Ագաթ. Եր. 602—603) ։

Հայոց դիւցազներու վրայ խօսելու Վահագնէն ըսկըսանք, և ցաւ է մեզի որ անով ալ պիտի վերջացնեմք։ Նախնի քրիստոնեաները կռատուածներուն համար տեղեկութիւն տալէ շատ կը փախչէին։ Բայց մեզի յայտնի կերևի՝ որ Վահագնէն շատ ուրիշներ ալ պիտի ըլլան, վասն զի Տորքի պէս մարդիկ՝ որ Վաղարշակ թագաւորին ժամանակն էր (քսէ. 150 տարի յառաջ), անշուշտ

անկից աւելի յառաջ Հայկազանց թագաւորութեան ժամանակն ալ գտնուելու էին, և հաւանականաբար իրենց թագաւորական և բնական և իմացական զօրութեանցը համար չաստուածներուն կարգը մտնելու էին։ Եղածներէն սա գիտեմք որ Հայք՝ իրենց նախահայր Հայկը երկինքը տեղաւորեցին Որիոն համաստեղութեան կարգը. և Աստուածաշունչին հայերէն թարգմանութեանը մէջ այս համաստեղութիւնս Հայկ անունով գրուած է (Եսայի. ԺԳ. 10. Յոբ. ԺԸ. 31։ Բայց մեք այս անօգուտ կարծեաց վրայ խօսք երկնցնելէն ետ կենամք։

Ասկից առաջ նշանակած եմք որ Հայոց Արշակունի թագաւորները չաստուածներուն ցեղէն կըսէին զիրենք որ նոյն իսկ դիցածին ըսել է։ Ըստ այսմ Վաղարշակ Ա. Հայոց թագաւորը առ մեծն Արշակ գրած նամակն այսպէս կըվերջացնէ. « Ողջ լեր, որ կուռքերուն մէջ բնակելովդ երևելի ես ». (Խորեն. Ա. 9)։ Նոյն Վաղարշակ իր Արմաւիր մայրաքաղաքին մէջ մեհեան մը շինելով արեգական և լուսնի կուռքերուն քով իր նախնեաց արձանները ալ դրաւ (տես Բ. 8)։ Քուրմերն ասոնք ազգային աստուած կամ նախնեաց պատկեր կանուանէին (տես Բ. 49 և 77)։ Գնոստիկեան Բարդէժանին ըսածին նայելով՝ Տիգրան Զ. կամ վերջին՝ Բագրեւանդ գաւառի Բագաւան քաղաքը իր եղբօրը Մաժան քրմապետին գերեզմանին վրայ սեղաններ շինել տուաւ (տես Բ. 66)։ Մեծն Տրդատ իր նպատակներուն մեծին ու պզտիկին ուղղած յայտագրոյն մէջ զինքը դիւցախառն պարթև կանուանէ (Ագաթ. Եր. 102) Տրդատայ հրովարտակին խօսքն է այս. « Իմաստութիւն հասցէ դաստակերտիդ կայսերաց և ՚ի մեր դիւցախառն պարթևաց հասցէ այցելութիւն »։ Ասիկայ ինքզինքն աստուածնացնել կամ դիւցախառն պարթև պատուանունը միայն իրեն սեպհականելէ, իրեն բոլոր նախնեացը կըվերաբերի։) Եւ այսպէս կըտեսնեմք որ Հայոց Արշակունի թագաւորները իրենց կենդանութեան ատենէն աստուածական պատիւ կընդունէին և մեռնելնէն ետքը չաստուածներուն կարգը մտնելով

պաշտելի կըլլային ։

Ծանօթութիւնք Զ. յօդուածոյն

(1) *Ընուանին Ռիդդէր՝ Հայմանին խօսքին վրայ կըռթընելով և անկէց առած տեղեկութիւնը հիմն բռնելով կըհաստատէ թէ ճօմբէլան բառը չէ կրնչանակէ ։ Ուխտըն եղբարք որ Խորենացւոյն պատմութեան առաջին թարգմանողներն են՝ ճօմբէլան բառով ղուշեալ — չիմպալօ — կըհասկնան (Ռիդդէր · աշխարհ Հայոց · Ի · Եր547) ։ Արդէն առիթ ունեցած եմք մեր վէպք Հնոյն Հայաստանի գրքին մէջ (Եր 97· 48) այս բառիս բուն նշանակութիւնը յայտնելու · Անկից 'ի վեր հայ և եւրոպացի գիտնականներն այս բառով ո՛չ չէ կըհասկնան և ո՛չ ղանէալ, այլ աղիքով (քիրիշ) շինուած երաժշտական գործիք մը ·*

(2) *Նոյն հեղինակը կըսէ որ վահագնի արձանը վրբաստան տնկեցին և հոն զինքը իբրև աստուած կը պաշտէին և զոհ կըմատուցանէին ·*

(3) *Մեր ըսածին հաստատութիւն կըբռնեմք Ամմիանոս Մարկեղինոսի խօսքն՝ որ Արշակունեաց հարստութեան հիմնադիր Արշակայ վրայ խօսելով, զոր աշխարհակալութեանցը համար Պարսիկ մեծերը և հասարակ ժողովուրդն աստուածացին, երկինքի աստղերուն կարգը դրին կըսէ ։ Ասոր համար՝ ինչպէս կըսէ նոյն Ամմիանոս, Պարթևաց ամբարտաւան թագաւորները զիրենք արևու և լուսնի եղբայր անուանել սովորութիւն ըրին ։*

Է·

Մովսէս Խորենացւոյ պատմութեան մէջ կը կարդամք՝ որ արևելքի և արևմուտքի շատ ազգերուն նըման Հայերն ալ նուիրական անտառներ ունէին՝ որոց

մէջ բուսած ծառերուն մէկ քանի տեսակը կը պաշտէին․ Այս անտառներուն ամենէն հինը Հայկայ որդին Արմենակը տնկեց Փրկչի Թուականէն երկու հազար տարիէն աւելի առաջ Արարատ գաւառին մէջ․ Երասխ գետին քով՝ որուն մօտ գտնուած բլրոյն վրայ՝ ետքը՝ անոր որդին Արմայիս շինեց Արմաւիր քաղաքը՝ որ Հայոց ամենէն հին թագաւորանիստ քաղաքն է․ (1) Խորենացին՝ Արմենակայ տնկած ծառերը ․․․ կ՚անուանէ․ Այս անտառներուս մէջ կատարուած պաշտաման խորհուրդը միայն յատկապէս անոնց նուիրեալ մարդիկ կը գիտնային․ անոնց առաջինն եղաւ Արայի տղան Անուշաւան՝ որ թէ բնութեան և թէ խելքի կողմանէ զարմանալի ձիրքեր ունենալուն համար ըսուեցաւ Սօսանուէր (2)։ Հայ քուրմերը այս անտառիս ծառոց տերևներուն հովէ շարժուած ատենը հանած ձայնէն պատգամ կը հանէին Դաղունայի քուրմերուն ալէս՝ որ բաղմալեզու ոստուած կաղնիի տերևներէն ելած ձայնէն հըմայութիւն կ՚ընէին։ Հովերուն մեղմ կամ սաստիկ փըչելէն ծառոց տերևներուն մէջ պատճառած ձայները Հայաստանի մէջ շատ ժամանակ գուշակական գիտութեան հիմ բռնուեցաւ կ՚ըսէ Խորենացին (Ա․ 20)։

Սօսի պէս բարտի ծառոյն ալ կ՚երկրպագէին Հայերը․ Ասիկայ բէբէէ — գաւազ — ըսուած ծառերուն մէկ տեսակն է՝ զոր գժբաղդաբար չեմք կրնար ճշդիւ ստորագրել․ Անոնց և գուցէ ուրիշ տեսակ ծառերուն ալ պաշտօնը միայն հեթանոսութեան ատենը չը քշեց․ Հայերը քրիստոնեայ ըլլալէն ետքն ալ շարունակեց․ Այնպէս եղաւ՝ որ Միջագետաց Սամոսատ քաղաքը՝ Արևորդիք ալ իրենց հեթանոսական հաւատքը պահեցին մինչև Փրկչի Թուականութեան ԺԲ․ դարը, և արևուն հետ մեկտեղ բարտի ծառն ալ կը պաշտէին*։

Շատ բնական է՝ որ (Սուրբն) Ներսէս այս պատ-

* Սուրբն Ներսէս հայրապետը որ այս բանիս յիշատակը մեզի հասցուցած է՝ կ՚ըսէ՝ որ այս տեսակ ծառերու մէջ

մութիւնս մեզի բացայայտ խօսքով չէ ըրած Արևորդի-
ներուն հաւատքը բանի տեղ չը դնելը հասկցնելու հա-
մար. բայց սով անյայտ թողած է և միջոց մը չէ ձըգ-
գած մեզի ճիշդ գաղափար մը տալու թէ Արևոր-
դիները իրենց պաշտամանը առարկայ բռնած բարսի
ծառոյն վրայօք ի՞նչ կրօնական գաղափար ունէին։ Բայց
մեք գիտեմք՝ որ հին և նոր աշխարհիս շատ ազգերը՝
ծառերը վերացեալ գաղափարներու նշանակ բռնած
են։ Հնդկաստանի նուիրական թզենին բնութեան գոր-
ծունեայ և արտադրիչ զօրութեանը նշանակ էր (Քը-
րայցեր. Հտր. Ա. Մասն Ա. Գր. Ը. Գլ. 2. Եր. 140—150)։
Փռիւգիա և Հռոմ՝ չաստուածոց մօրը տօնին՝ որ գար-
նան գիշերահաւասարին կըլլար, մայր ծառ մ՚անոր նո-
ւիրուած էր. Նոյն պատիւը փիւնիկէ նոճի ծառին յատ-
կացուցած էին. Հին Սկանդինաւիա գաւառը՝ որ հի-
մակուան Շուէտի թագաւորութեան հարաւային մասն
է, էֆ (հաճնի. Տճկ. ու բոխող) ըսուած ծառին պէս կաղ-
նի և գիհի (որ էստա դիցաբանական գրքին մէջ Իգդ-
րասիլ կ՚ըսուի) և մայր և ընկուզենի (3) և ուրիշ տե-
սակ ծառ մ՚ալ կը պաշտէին՝ որ դաղդիարէն Խոշ կ՚ը-
սուի։ Ոգիներն անոնք իրենց բնակարան ըրած էին կը
կարծուէր. և հիւսիսային եւրոպացի բնակիչները և
Գերմանացիներէն սերած ազգերը անոնց զարմանալի
զօրութիւն ունենալուն կը հաւատային *։ Հաւանա-
կան է՝ որ փրկչական թուականէն երկու հազար տարի
յառաջ Հայոց պաշտած սօս և բարդի ծառերը այն հին
ատենը գերագոյն կարգի գաղափար մը յայտնելու կը

դեւեր կը մանէին և մարդոցմէ պաշտօն կը խնդրէին (Ընդ-
հանրական. Եր. 238—253. Տպ. Վենետ. 1838)։

* Կրիմմ. Գերմ. դիցաբ. հտր. Բ. Գլ. 21. Եր. 612—619
եւ Ժէֆրու Իմաստասէրին հնախօսական ըրած հետազօտութիւնները
և Հնախօսական ծէսերը Վերնատուն յօդուածը՝ հանդէս եւրոպ ազ-
խարհաց պարբերականին մէջ յամ 1862 Եր. 154—176, և Խուոլ-
սոն Սաբէացիք, և Սաբէական աղանդը, հտր. Բ. Եր. 223—225)։

ծառայէին . առանց խորհրդական և նուիրական նշանակութիւնը գտնելու միջոցը չունիմք , տեղեկութիւնները պակասաւոր ըլլալուն համար ։ Ուստի եղածները պատմուածին պէս այս տեղս յիշելը բաւ՝ կը սեպեմք ։

Ծանօթութիւնք Ե. յօդուածոյն

(1) Արմաւիր՝ Երևանայ մօտ Սէրտարապատի հարաւակողմն է ։

(2) Խորենացւոյն պատմութեան մէջ որ սօս անուանի է . Յովհաննէս կաթուղիկոսի իմ տպած օրինակիս մէջ (Եր . 13) Անուշաւանայ սօսանուէր իբրև մականուն տըրուած է՝ որ սօս ծառոյն նուիրուած ըսել է ։ Եւ այս վերջինս Խորենացւոյն ընթերցուածէն ընտիր սեպեցի ։

(3) Պլինիոս (բնոց . պատմ . Գր. ԺԲ. Գլ. 2) կըսէ թէ կաղնին նուիրուած էր Եուբիդէրի (Արամազդայ) , դափնին՝ Ապողոնի , ձիթենին՝ Աթենասայ , և բարտին՝ Հերակլէսի , և ծառերն ընդհանրապէս չաստուածներու մեհեան սեպուած էին ։

Ը.

Արդէն մեր ընթերցողաց ուշադրութիւնը հրաւիրած եմք նախնի Հայոց մէջ Միհր չաստուածոյն ընծայուած պաշտամանը վրայ ։ Ասիկայ աներևոյթ ջերմութեան՝ որ հուր կ՚ըսուի , չաստուածն էր , և այս հուր ըսուածին երևելի յայտնութիւնն էր կրակը ։ Այն ալ տեսանք որ այս նիւթական կրակը գրեթէ բոլոր մեծ Հայաստանի մէջ կը պաշտէին հրոյ տուր ըսելով ։ Պարսկաստանի Հայոց մէջ մինչև հիմայ յամառութեամբ մնացած հեթանոսական արարողութեանց քանի մը հետքերէն կրնամք վստահութեամբ ենթադրել որ ասոնք հեթանոսութեան ժամանակն ալ գործածական էին ։ Ասով

վառուած կրակի բոլորտիքը՝ իբրև կրօնական բան մը պարելն ու ցատկըրտելը կը հասկցնեմ՝ որ մինչև հիմայ կայ, և սովորաբար Տեառնընդառաջին կ'ըլլայ։ Նախընթաց օրը՝ երեկոյեան ժամերգութեան ատենը եկեղեցւոյ բակը շուտով բռնկող փայտերով կրակ մը կը վառեն՝ մանաւանդ փշոտ մացառներով։ Կրակը բոցաձև կը բարձրանայ, և սովորութիւն է վայրի պտուղներով զարդարել, որոց մէջ առաւելապէս փշատ (իյտէ) դնելու է։ Կոյս աղջիկունք և նոր հարսեր այն կրակին քով բոլորակ ձևով կը կենան, և ասոնց մօտ՝ երիտասարդներու և պատանեաց խուռն բազմութիւն մը կ'ըլլայ. ասոնց մէկը կրակը կը վառէ, և այն ատենը բոլորակաձև կեցողները ծանր և վեհ կերպով մը կամաց կամաց տեղերնէն շարժել կսկսին կրակին բոլորը. Քանի որ բոցը կը բարձրանայ, շարժումը կը շուտցընեն ոտքերը չափով գետինը զարնելով, որ առաջ կամաց և երթալով ամուր կ'ըլլայ. Այս պարը կը քշէ մինչև որ բոցը իջնէ. Այն ատենը իրարմէ կը զատուին կը ցրուին, եւ անոնց տեղը նոր փեսաները կու գան, հետերնին կ'ըլլան նշանուած երիտասարդներ և պատանիներ՝ որ մեծ ճարպիկութեամբ կրակին վրայէն ցատկել կսկսին։ Ասոնցմէ ետքը՝ երբ բոցը մարելու կը մօտենայ՝ կարգը նոր հարսերուն կու գայ, բայց ասոնք կրակին վրայէն ցատկելու տեղը քովէն կանցնին վազելով. այս արարողութիւնս ինչպէս ըսինք՝ իրիկուան ժամէն ետքը ամէն մարդու գացած ատենը կ'ըլլայ։

Անհնարին տարակոյս չկայ՝ որ այս տօնիս սկզբնաւորութիւնը հեթանոսութեան շատ հին ժամանակէն է. Արդեօք Հայերը ի՞նչ իմաստ կու տային այս կրօնական խաղուս։ Ասոր վրայ կարծիք ընելու ո՛չ կարող եմք և ո՛չ կամք ունիմք. Ստոյգ բան մը կայ, և այս է՝ որ կրակը՝ մաքրողական զօրութիւն ունի կը կարծէին, ուստի անոր վրայէն ցատկողները մաքրուած կը սեպուէին. արևելեան քրիստոնէական եկեղեցին ամէն ատեն հեթանոսութեան այսպիսի մնացորդներուն հակառակեցաւ՝ որոնք իր ժողովրդեանը մէջ կը տեսնուէ-

յին՝ ինչպէս որ Մովսէս մարգարէն ալ ժամանակով այսպիսի հեթանոսական արարողութիւնները կարգիլէր․ (Բ. Օրին. ԺԸ. 9–10)։

Եթէ հարկ է ըսել՝ արեւմուտք ալ ըստ բաւականին աշխատեցաւ այսպիսի անապաշտական արարողութիւններու դէմ մաքառելու․ Իռլանտայի մէջ ալ այսպիսի արարողութիւններ կը գտնենք՝ որ հեթանոսական են, եւ մեր ժամանակը Պարսկաստանի Հայոց մէջ կան, եւ շատ հաւանական է որ Իռլանտացիք իրենց բուն նախնի հայրենիքէն բերած են։ Տակաւին մօտ ժամանակներս ծերերը կրակին բոլորտիքը դառնալով կ'ընէին աղօթքնին, եւ հեռու ճամբայ մը երթալու եղողները՝ երթալու ճամբաններնուն դէպ ի հակառակ կողմը կրակին վրայէն կը ցատկէին, ամուսնանալէն առաջ ալ այս միջոցով կը մաքրուէին, պատերազմի երթալուններն ալ այսպէս ընելով անխոցելի մնալ կը կարծէին․ բայց եթէ մարելու եղանակին մէջ ըլլար, աղջիկները կուգային վրայէն ցատկելու՝ գեղեցիկ նշանածի վիճակելու փափաք մ' ունենալով մտքերնուն մէջէն, եւ այլն, (տե՛ս Ժէքրօայի վերոյիշեալ գրուածոյն մէջ)։ Ասոր նման արարողութիւններ հիւսիսային Եւրոպայի մէջ ալ կը գտնուին մեծ Ռուսաստանի եւ Ճերմակ Ռուսաստանի Սըքլավօններուն մէջ։ Եւրոպացւոց եւ Հայաստանցւոց պէս ասոնք ալ՝ վառուած կրակը մաքրիչ զօրութիւն ունի կը կարծեն։ Հեթանոս Սքլավօնները կը կարծէին ալ որ կրակը տարափոխիկ ախտերէ եւ հիւանդութիւններէ կը պահպանէ։

Թ.

Հայք իրենց աստուածներուն պաշտօնին յատկացուցած կռատունները Մեհեան կանուանէին։ Իմաստունները այս բառիս ուստի՞ ըլլալը դեռ գտած չեն։ Մենք կը կարծենք թէ Միհր աստուածոյն անունէն ե-

լած ըլլայ՝ որ սար արմատը կըլլայ. Հաւանական է որ սատր առաջին ձեւը Ճնշեան կամ Ճնշեան ըլլայ. Թէ որ մեր կարծիքն ընդունուի՝ այս բառս ըսել կըլլայ Մէհ-ր. պաշտաման տեղի. Մեր բաղդատոր կը համարիմք եթէ այս մեր դիտողութեան ուշադիր ըլլան հայկական հնագիտութեան հմուտ խմաստուններըը.

Վերոյգրելոյս պատշաճող ճոխին բառն ալ կը գըտնեմք հայ հեղինակաց գրոց մէջ. Հայ իմաստունք մին-չեւ հիմայ սխալ կարծիք ըրած են երբեմն մեհեան եւ երբեմն սեղան հասկնալով. Այս տարբերութիւնը բա-ռին իմաստին վրայ ճիշդ գաղափար չունենալէն առաջ կուգայ. Այս բառը կը գործածեն Ագաթանգեղոս եւ Մովսէս Խորենացին, եւ սանց ըսածը մտադրութեամբ քննելով, կը գտնեմք որ սոնք այս բառն ճոխեան բա-ռին հետ նոյն նշանակութեամբ չեն առներ, այլ եր-կուքին ալ զատ զատ նշանակութիւն կու տան. Ցայտնի է որ, ուր որ ճոխին բառը գործածուած է՝ չաստուա-ծոյ մը սեղան կը նշանակէ՝ որուն վրայ անասուն կը զո-հէին կամ նուէրներ կը դնէին. (տե՛ս Ագաթանգեղոսի Հայե-րէն ճոխերը, եր. 29. 30, 45. 46. 586. 602. 603ը. Մովս. Խորենացի Բ. 18. 40. 66. 77. փաւստ. Բիւզ. Գ. 14. Եր. 32. 38).

Մէկ մեհեանի մէջ քանի մը բագին կրնար ըլլալ. եւ սակայն՝ ճոխինը միայն կը նշանակէր ընծայուս նոր ա-պացոյց մ'է.

Բառին արմատն է ճոխ. հին պարսկերէնի ... բա-ռէն եւ մասնաւորապէս յատուկ անուններու կից կը գըտ-նուի. ճոխորան, ճոխաւան, ճոխաբինճ, ճոխնոյր, եւ ճոխ՝ կը նշանակէ «աստուած». Ուստի ճոխին ըսել կըլլայ՝ «աս-տուծոյ սեղան», թէ՛ նոյն իսկ մեհեանին մէջ ըլլայ՝ թէ՛ կուռքին առաջը (Խորեն. Բ. 77) թէ՛. որ եւ իցէ չաստու-ծոյ մը նուիրեալ մեհեանի մը մէջ (Տեր. Բ. 14), եւ թէ՛ մեհեաններէ բնաւ կախում չունեցող պարագաներու մէջ. պէր օրինակ բըմապետի մը գերեզմանին վրայ (Տեր. Բ, 66).

Ճոխին բառին նշանակութիւնը տալէ ետքը՝ հարե-

ւանցի մը աստ արմատն եղող Բագ կամ Պագ բառին վրայ ալ խօսիմք` որ հին պարսկերէնին մէջ և յատկապէս յատուկ անուններու մէջ կը տեսնուի, ինչպէս են Պակտոս . Պալաքատէս , Պալոուգէս . Պալաֆանէս , Մասյոն որ է նոյն Պակ . Լեառն ։

Եւ այսպէս Մեհեան և Բագին բառերուն ծագումը զէնդ լեզուէն ըլլալէն առնելով` մեր կարծեացը հաստատութիւն կը գտնեմք` թէ հին ժամանակը Հայոց կրօնքը անտարակոյս Պարսից կրօնքին հետ մէկ տեղ մէկ աղբիւրէ ելած էր ։

Ժ·

Մէջերնին մեհեան կամ բագին գտնուելով սրբազան համարուած քաղաքները և գեղերը` ինչպէս որ Զենոբ Գլակէն և Ագաթանգեղոսէն և Փաւստոս Բիւզանդէն եւ Մովսէս Խորենացիէն գիտեմք , ասոնք էին ։

Ա· Արմաւիր ։ (Մովս · Խոր · Ա · 20 · Բ · 12· 73) ։

Բ· Արտաշատ · (Ագաթ· Եր · 580 · Խոր· Բ· 49) ։

Գ· Բագարան · (Խոր · Բ· 40 · 49) ։

Դ· Վարքէ լեռը (Զենոբ · Եր · 36 ։ Բիւզանդ · Գ · 14 · Եր · 38 · և · Ե· 25 · Եր · 218·219) ։

Ե· Անի ամրոցը · (Ագաթ · Եր · 586 ։ Խորեն · Բ· 14 · 12 · 53) ։

Զ· Է· Մծբին · Եդեսիա · (Խոր · Բ· 27) ։

Ը· Աշտիշատ (Զենոբ · Եր· 25 · 29 · 36 ։ Ագաթ · Եր· 603 ։ Խորեն · Բ· 12) ։

Թ· Բագաւան (Ագաթ · Եր· 608 · Խորեն · Բ· 66 · 77) ։

Ժ· Թորդան (Ագաթ · Եր· 585 · Խոր· Բ· 14) ։

ԺԱ· Թիլ · (Ագաթ · Եր· 587 · Խոր· Բ· 14) ։

ԺԲ· Երիզա , կամ, Երէզ (Ագաթ Եր· 587 Խորեն · Բ· 14) ·

ԺԳ· Բագառինճ (Ագաթ · Եր· 590 · Խորեն · Բ· 14)

Նախնի Հայերը՝ այս տասն եւ երեք նուիրական քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ իրենց չաստուածները կը պաշտէին եւ անոնց զոհ կը մատուցանէին։ Հայոց աշխարհագրութիւնը մանաւանդ շատ ուրիշ քաղաքներ ալ կը ցուցունէ՝ որոց անունները քուրմերէն առնուած կերեւին։ Հաւանական է որ ժամանակաւ ուրիշ չաստուածներու կուռքեր ալ եղած ըլլան՝ որոց վրայ ազգային պատմիչները մեզի տեղեկութիւն տուած չեն։ Այսպէս են՝ օրինակի աղագաւ, Պակարճոտաշտ, Բագնայր, Բագրեւանդ, եւն։

ԺԱ.

Չաստուածներուն ծառայութիւն ընող երիկ մարդիկ ալ կ'ըլլային՝ կնիկ մարդիկ ալ. երիկ մարդոց անուն կուտային քուրմ եւ կանանց՝ քրմուհի (1)։ Անոնց ծագումը եւ աստիճանաւորութիւնը անյայտ կը մնան։

Հայ պատմիչները բնաւ բան մը չեն գրուցեր քուրմերուն կազմութեան կամ քրմութեան վրայ։ Մարաբասի ըսածին նայելով՝ առաջին քուրմ եղաւ Հայկայ որդին Արմենակ՝ Քրիստոսէ 2026 տարի առաջ, եւ առաջին անգամ սօս ծառերու նուիրական անտառ մը տնկեց։ Անկէց ետքն է Անուշաւան՝ Քրիստոսէ 1725 տարի առաջ՝ որ յիշեալ անտառին մէջ կատարուած պաշտօնին գաղտնեացը նուիրեալ ըլլալուն համար՝ սօսանուէր ըսուեցաւ (Խորեն. Ա. 20)։ Անոնցմէ ետքը կուգայ Վահագնի սերունդը՝ Քրիստոսէ 520 տարի առաջ (տես Ա. 31), որ նախահայրենի չաստուածներուն կարգը մըտնելէն ետքը՝ քրմութիւնն իրենց անցաւ իբրեւ ժառանգութիւն։ Վաղարշակ, Քրիստոսէ 150 տարի առաջ՝ անոնց մեծ քրմապետութիւնը հաստատեց՝ Հայաստանի ամէն քուրմերուն իշխելու արտօնութիւն տալով (տես Բ. 8) եւ Վահնունիք անուանեց։ Այն անունը վըրանին մնաց մինչեւ փրկչի 89 թուականը, որ Տիգրան

Բ. Թագաւորը ասոնք հանեց քրմութենէն, որ իրենց ցեղին վրայ մնացած էր 600 տարիէն աւելի ։

Կը տեսնենք որ Հայկազանց պետութեան ժամանակը՝ քրմապետութեան պաշտօնը միշտ Թագաւորական ցեղին մարդոց մէկին վրայ էր. Արշակունեաց Հայոց Թագաւորութեան ժամանակն ալ այսպէս եղաւ ։ Երուանդ՝ որ փրկչի 58 թուին Թագաւորեց՝ իր Երուազ եղբայրը Բագարան քրմապետ ըրաւ (Խորեն. Բ. 40) և Արտաշէս Գ. փրկչի 78 թուին Թագաւորելով՝ Անի ամրոցի Արամազդայ մեհեանին քրմապետ ըրաւ իր Մաժան տղան (Նոյ. Բ. 53 և 66) ։ (2)

Հայաստանի մէջ քուրմերը կերպ մը ստորակարգեալ իշխաններու կարգ մտած էին. (ստորակարգեալ իշխան ըսածը անոնք էին՝ որ Թագաւորին իշխանութենէն թէպէտ կախումն ունէին, բայց իրենց երկիրը բացարձակ իշխանութիւն կը վարէին իբրև Թագաւոր ։ Իրենց վեհապետ Թագաւորին որոշեալ տուրք մը կուտային. Թագաւորն եթէ պատերազմ ունենար՝ զօրք ալ կուտային. ասկից աւելի կախումն մը չունէին Թագաւորէն) գոնէ Արշակունեաց ժամանակն այսպէս էր, վասն զի, ինչպէս պատմիչը կ՚ըսէ, Վաղարշակ մեծ արտօնութիւններ տուաւ Վահագնի ցեղին. քուրմերուն կարգին գլուխ ըրաւ և մեծ Նախարարներուն կարգին մէջ դրաւ որ Վահնունիք ըսուեցան (Խորեն. Բ. 8) ։ Այս արտօնութիւններովս Հայաստան քուրմերը պետութեան մէջ պետութիւն կազմելու պէս էին, զօրք ունէին՝ որ քրմաց սեպհական երկիրները կը կենային (Զենոբ. Եր. 28. 37) ։ Պատերազմի ատեն այս զօրքը կը ժողվուէին. քրմապետնին առաջնին կանգնէր, և փող չալելով թշնամւոյն վրայ կը յարձակէին (Նոյ. 25). Անանկ սեպելու է որ ասոնց գտնուած պատերազմը անշուշտ կրօնական հանգամանք մը ունենալու էր ։ Բաւական է յիշել այն կռիւները՝ որոնց դէմ կենալ հարկ եղաւ Տրդատ Թագաւորին և Հայոց Նախարարներուն և իշխաններուն, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ձեռօք քրիստոնէութիւնը ազգին մէջ նոր մտած ժամանակը։ Ա-

սոր պատմութիւնը գրած են ժամանակակից պատմիչներ, ինչպէս են Զենոբ Գլակ և Ագաթանգեղոս՝ որոց մէկը Սուրբն Գրիգորի աշակերտն էր, և միւսը՝ Հայոց Տրդատ թագաւորին դիւանադպիրը.

Քուրմերուն հարստութեանը և հողի տէր ըլլալնուն եւ երկիրներուն բազմամարդութեանը և ընտանի անասուններուն շատութեանը վրայ մեր ընթերցողաց գաղափար մը տալու համար՝ անոնց առաջը կը դնեմք հետաքրքրական հատուած մը՝ որուն հեղինակը՝ չորրորդ դարուն սկիզբը Տարօն գաւառին մէջ հնդիկ շատուածներուն պաշտօն տանող քրմաց ստացուածոց վրայ կը խօսի։ Ասոնց ձեռքն էին շատ մը գիւղեր. Տուլ 900 տուն և 400 ձիաւոր. Խորնէ 1906 տուն՝ 700 ձիաւոր և 1007 հետեւակ. Բրեխ՝ 1680 տուն՝ 1080 ձիաւոր և 400 հետեւակ. Կէչք (Կեռեղք) 1600 տուն՝ 800 ձիաւոր, 600 հետեւակ. Բազու (Բուզու) 3200 տուն՝ 1040 ձիաւոր, 840 նետ նետող, 680 նիզակաւոր և 200 պարսաւոր (Զենոբայ գրքին մէջ 280 գրուած է) հետեւակ։ Չորրորդ Հայոց նահանգին Հաշտենից գաւառն ամբողջ անոնց անասուններուն արածելու տեղ յատկացած էր։ Այն գեղերն՝ որ ամէնն ալ երեւելի էին՝ սկիզբէն կուռոց պաշտամանն յատկացած էին Հայ իշխանութենէն՝ որ հիմայ, այսինքն Սուրբն Գրիգորի ժամանակը՝ եկեղեցւոյ տուին 32 տարուան համար (Զենոբ. եր. 20 և 33)։ Այս նշանաւոր հատուածը մեզի վիճակագրական ընտիր տեղեկութիւն կու տայ հին ժամանակի Հայոց քուրմերուն և մեհեաններուն վրայ։ Այս տեղս կը տեսնեմք՝ որ հնդիկ կուռքերուն քուրմերը և անոնց պաշտօնեաները միայն Տարօն գաւառին մէջ ունէին 6 մեծ գիւղ. 12298 տուն, և քուրմերը իրաւունք ունէին անասուններնին Հաշտեանք արածելու՝ որ Տարօնոյ հարաւային արեւելեան կողմն էր, և ձեռքերնուն տակը 7847 ալ պատերազմող զօրք ունէին —։

Նոյն Տարօն գաւառին Աշտիշատ քաղաքը իր շրջակայ երկիրներովը, ուր Վահագնի և Անահիտ և Աստղիկ շաստուածուհեաց մեհեանները կային, Վահագնի

ցեղի կամ Վահնունեաց ձեռքն էին։ Քուրմերուն և գլխաւորապէս քրմապետաց ունեցած գանձը Մովսէս Խորենացւոյն ալ պատմութենէն կը հասկցուի։ Արտաշէս Դ. Թագաւորին սպարապետը Սմբատ՝ երբ Երուանդայ յաղթեց՝ Բագարան մտաւ և Երուազ քրմապետը մեռցնելով, անոր ամէն ունեցածները վերցուց տարաւ Թագաւորին տուաւ։ Նա ալ հրաման ըրաւ որ Պարսից Դարեհ Թագաւորին ընծայեն՝ որ Երուանդայ դէմ իրեն օգնած էր (Խորեն. Բ. 48)։ Կրնայ հասկցուիլ ասկից քրմապետին ունեցածներուն արժէքը և ճոխութիւնը՝ որ Արևմտեան Ասիոյ մեծ Թագաւորներուն մէկին ընծայուելու արժանի սեպուեր է։ Երուազայ իրեն սեպհական եղած գեղերուն մէջ գերիներ կային։ Արտաշէս զանոնք ալ սպարապետին տուաւ (անդ)։

Հայոց քուրմերը հեթանոսական իմաստութեան խորհուրդներուն աւանդապահն էին՝ որ ուրիշներուն սորվեցնելու համար դպրոցներ ունէին, և անոնք մեհեաններուն մէկ մասը կը սեպուէին (Ագաթ. եր. 380։ Խորեն. Բ. 27)։

Քուրմերը՝ որ կրթեալ և իրենց հայրենեաց քաղաքական կենաց գաղտնեաց հմուտ մարդիկ կըլլային՝ իրենց յատուկ արտօնութիւն ունէին պատմութիւն կամ մանաւանդ տարեգիրք գրելը։ Թէ՛ կրօնական և թէ՛ քաղաքական կենաց օրական պատահարները օրովը կարձանագրէին։ Նախնի Հայոց մէջ այս գրուածներս ընդհանրապէս Մեհենական պատմութիւն ըսելով կը ճանչցուէին, ասոնց հեղինակ քուրմերուն մէկին անունը Խորենացիէն կ'սորվինք, որ էր Անի ամրոցին Ողիւմպ քուրմը, Փրկչի Թուականութեան առաջին դարու վերջերուն մօտ։ Կերեւի որ ասոր գրքէն օգուտ քաղած է պատմիչը (Խորեն. Բ. 48)։

Այս արտօնութեամբս մեհեանները դիւանատուն ալ կունենային, որոց հոգը և պահպանութիւնը քուրմերուն և նոյն իսկ Թագաւորին խնամոց կը վերաբերէր (Խորեն. Բ. 27)։ Գլխաւոր դիւանատուն և պատմական յիշատակներուն պահուած տեղը Անի ամրոցը Ա-

բամազդեաց մեհեանն էր ։ Բարդածան անուանի՝ Գնոստիկեան աղանդաւորը երկրորդ դարուն կէսին Հայաստան դպրոց հիմնելու և աշակերտներ հասցնելու ջանքը անպտուղ գտնելով՝ Անի ամրոցը գնաց պատմական և կրօնական յիշատակագիրները կարդալու, և երկու կտոր գիրք յօրինեց, որ հաւանական է թէ շատ հետաքրքրական պիտի ըլլան, բայց դժբաղդաբար մինչև մեր ժամանակը հասած չեն ։ Ասոնց մէկին մէջ բաղդի և կուռքերը պաշտելու վրայ կը խօսէր, միւսը Հայոց թագաւորներուն պատմութիւնն էր„ Խորեն. Բ. 46)։

Գոնէ այս հռչակաւոր Գնոստիկեանին առաջին գործը ձեռքերնիս եթէ հասած ըլլար՝ ուրիշ ազգային յիշատակագրեր չունենալով ալ կրնայինք հին Հայոց կրօնքին վրայ աւելի կարգաւորեալ և ընդարձակագոյն գաղափար մ' ունենալ ։ Բայց ժամանակն այս հարկաւոր ընթացքը անխնայելի ընթացքովը ժամանակը մեզնէ խլելով՝ հեթանոս Հայաստանի այդ ընտիր յիշատակագիրը այդ կերպով մեզ զրկեր է ։ Ուստի այս պարզ բացատրութիւնը մեր ընթերցողաց աւանդելու համար բաւական կը սեպեմք այս համառօտ և դժուարիմանալի և անկատար տեղեկութիւնքս ։

Արդեօք այս դժուարին և հետաքրքրական խնդիրս կարողացա՞նք քիչ մը լուսաբանել ։ Ասիկայ այնպիսի կէտ մ' է՝ զոր այս տեսակ մասնաւոր հետազօտութեանց ձեռնհաս անձինք կրնան որոշել ։

Ծանոթութիւն Ժ.Ա. յօդուածոյն

Պետոսի սպարապետութեան տակն եղող Հռովմայեցի Լեգէոններուն վրայ Պարթևք յաղթութիւն ըստանալէն յետոյ՝ Պարթևաց Վողոգեսոս (ըստ մեզ Վաղարշ) թագաւորը Ներոն կայսեր դեսպաններ ու նամակներ զրկեց խնդրելով որ իր Տրդատ եղբայրը Հայոց թագաւորական աթոռէն իջնալով չէր հրաժարուեր

նոյն կորսուած Թագը վերստին ձեռք բերելու համար Հռոմ երթալ, թէ որ իր քրմութեան պաշտօնները արգելք չըլլային (Տակիտոս. տարեգիրք ԺԱ. 24). Ըստ այսմ կրնանք ենթադրել որ՝ Պարսկաստանի պէս՝ Հայաստան ալ շատ անգամ Արշակունի Թագաւորները քըրմապետութեան պաշտօն ալ կը վարէին:

ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍՔ ՄԸ

Մեր հետազօտութիւնները վերջացուցած ատեններնիս ըստ պատշաճի խօսք մ՚ ալ աւելցնեմք: Իմաստուն մարդիկ Վանայ սեպաձեւ արձանագրութեանց մէջ Հայաստանի Հալտիա անուն կուռք մ՚ ալ կարդացեր են: Հայ պատմիչներուն մէկին ալ գրուածոցը մէջ՝ որքան որ մեր ձեռքը հասած են, անոր յիշատակութիւնը տեսնուած չէ. Բայց Հալդիա անունը Խօրսապատի մեծ արձանագրութեան մէջ ալ կը պատահի՝ որ հրատարակուած է մօտ ատեններս, (տե՛ս [illegible] օրագրոյ 1863 [illegible] յունվար, [illegible] ամսոյ թերթին մէջ). Խօրսապատի պալատին այն մեծ արձանագրութիւնը՝ զոր Օբբէր և Յովակիմ Մենան հրատարակած և մեկնած են, կը գըտնուի յիշեալ պարբերականին 14 և 15 երեսները. Այս արձանագրութիւնս կըսէ՝ որ ասիկայ Հայոց Ուրսա Թագաւորին պաշտած աստուածն էր՝ զոր Ասորեստանեայց Ուրկոն Թագաւորն անկից առած վերուցած էր իբրև աւար պատերազմի. Այն Ուրկոնն՝ որ Սլավ Թարգմանութեան մէջ [illegible] և Աստուածաշունչի հայերէն Թարգմանութեան մէջ [illegible] կ'գրուի (Եսայի. Ի. 1), Եսայի մարգարէին ժամանակակից էր, Քրիստոսէ 726 տարի առաջ, և այն ժամանակը Հայոց Թագաւորն էր Պարոյր՝ Հայկազանց ցեղէն՝ որուն Թագաւորութեան ժամանակն է Քրիստոսէ 748—700 տարի առաջ: Թէ որ

Ուրսա կամ Ուրժա անունը ճիշդ է՝ այս Թագաւորս Գարոյրը ըլլալու է *.

(Տե՛ս Ն. Ռօլինսընի՝ Հերոդոտոսի պատմութեան թարգմանու-թեանը վերջը՝ Ասորեստանեայց մեծ կայսրութեան ժամանակագրութեանը և պատմութեանը վրայ գրած առանձին ճառը. Լոնտոն. Ա. [illegible]ութեան Է. եր. 473 ։

* Գարոյր անունը Հայոց լեզուին մէջ նշանական բառ մ'է եւ կարելի է որ յիշեալ արձանագրութեան Ուրսա կամ Ուրժա բառը՝ հայերէն բառին թարգմանութիւնն ըլլայ ։

Մ. Թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐԱԳԻՒՏ

ՅՆՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՎՐԱՅ

Ազգային կրօնական հնախօսութեան վերջը իմաստուն հեղինակը Գ. Մկրտիչ Էմինեան Ասորեստանեայց սեպաձեւ գրերուն բացատրութեանց մէջ Ուրսա եւ կամ Ուրծա անուն Հայոց թագաւորի մը եւ անոր պաշտած Հալտիա անուն կուռքի մը յիշատակութիւն դրեր է, եւ ժամանակագրութեանց նայելով գուշակեր է որ այն տեղ յիշուածը մեր Հայկազն Պարոյր թագաւորն եղած պիտի ըլլայ։ Ասոր վրայ մեզի ալ կը ներուի անշուշտ մեր կարծիքը բացատրել առանց արժանէն աւելի հաւանականութիւն տալու։

Այս յիշատակութիւնը Խօրսապատի պալատին մեծ արձանագրութիւններէն առնուած եւ [illegible] [illegible] եւ [illegible] [illegible] [illegible] մակագրեալ պարբերականներուն մէջ գաղղիական թարգմանութեամբ հրատարակուած ըլլալով, մենք այս վերջնոյս մէջէն որքան որ Գ. Էմինեան համառօտ մը յիշածին վրայ դրուած գտանք՝ այս տեղս կը թարգմանեմք, եւ վերջը մեր դիտողութիւնները կընեմք։

Այս արձանագրութիւնն Ասորեստանեայց Սարկոն թագաւորին անունովն է, որ Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութիւնը Սռան կոչէ (Եսայի. Ի. 1), եւ թագաւորած է փրկչի թուականէն 721 էն մինչեւ 702 տարի առաջ, տասն եւ ինն տարի։ Յիշեալ պալատին աւերակներուն մէջ տասն եւ երեք տեղ ասոր զանազան արձանագրութիւնները գտնուած են, որոց մէջ մէկը՝

որ համեմատաբար ուրիշներէն մեծ է, Սարկոնի այլ և այլ յաղթութիւնները կը պարունակէ անոր թագաւորութեան ատեն, որուն Հայոց վրայ գրուածը կ'ըլլայ 714 տարի Քրիստոսէ առաջ, որ է Պարույրի Հայոց վըրայ թագաւոր անունով տիրելուն երեններորդ տարին. առոր երկրորդ տարին ալ 713ին այն պատերազմը չարունակած կը պատմէ, և այս է արձանագրութեան պատմածը:

«Դիաալալի թագաւորն Ամրիս իր խուլլի հօրն յաջորդեց. Անոր գահակալելուն հաճութիւն տուի, և Խիլաքքու (Կիլիկիա) գաւառն ալ. որ առոր նախնեաց իշխանութեան տակ եղած չէր, առոր շնորհեցի. Բայց անիկա դաշնադրութեան հաւատարիմ չկեցաւ և դեսպաններ ղրկեց Հայոց Ուրսա թագաւորին և Մօշեաններուն Միդա թագաւորին՝ որ իմ երկիրներս ձեռքէ առեր էին: Ամրիս իր մարդիկներով Ասորեստան փոխադրեցի, նոյնպէս իւր նախնեաց ցեղին անդամները և երկրին մեծամեծները, և հարիւր կառք. և առոնց տեղը իմ կայսրութեանս հաւատարիմ հպատակ Ասորեստանցիներէն դրի, որոց վրայ իմ տեղակալս իշխան կարգադրեցի, և հրամայեցի որ տուրքերնին վճարեն.

«Որքան ժամանակ որ Վանայ Իրանչու (թագաւորը) կենդանի էր՝ իմ կայսրութեանս անձնանուէր հպատակութիւն կընէր, բայց բաղդը անիկայ յափշտակեց, և անոր հպատակները անոր Ազա տղան թագաւոր ըրին. Հայոց Ուրսա թագաւորը իրեն համախոհ Միլտիշ լերան և Զիդարդուի և Ուկուոնգիլի բնակիչները և Վանայ մեծերը ինձմէ ապստամբեցոյց. Իրենց Ազա թագաւորին մարմինը լեռներուն գագաթը ձգեցին և անոր Ուլլուսուն եղբայրը Վանայ թագաւորին հօրը տեղը, որ Ուրզայի կողմը հակեցաւ, և անոր քսան և երկու ամրոց տուաւ մէջի պահապաններովը: Ես սրտիս տրտմութեան միջոցին Ասուր աստուածոյն բոլոր զօրքը համրեցի, միտքս դրի որ այն երկրին վրայ յարձակիմ. Յարձակմանս մօտենալը Վանայ Ուլլուսուն թագաւորը տեսաւ, զօրքովը դուրս ե-

լաւ և բարձր լերանց կիրճերուն մէջ ապաստանեցաւ ։

Անոր Թագաւորութեան Իդուլսի քաղաքը Իղիպիա և Որմիդ քաղաքները և ամուր բերդերը առի և մոխիր դարձուցի, և Հայկազն Ուրսայի վերաբերեալները ամենն ալ միացուցի բարձր լեռներուն մէջ ։ Անոր Թագաւորական ընտանիքէն 250 հոգի իմ ձեռքով բռնեցի, 55 պարսպաւոր քաղաքնին առի, որոց ութն հատը սովորական քաղաք և տասն և մէկ հատը անառիկ ամրոց էին, ամենն ալ մոխիր դարձուցի ։ Ուլլուսունի քսան և երկու քաղաքներն ալ՝ որոց Ուրսա տիրեր էր, Ասորեստանի հետ միացուցի ։ Դուայեա գաւառէն ութն ամուր քաղաք գրաւեցի ․ Տիլուզինա և Ատիա գիւղաքաղաքներն ալ առի, և չորս հազար երկու հարիւր հոգի իրենց բոլոր ընչիւքը գերի բռնուեցան ․

Նոյն Միջոցին Զիգարդայի Միդադտի Թագաւորն ալ կայսերութենէս ապստամբեցաւ ․ ինքն և բոլոր երկրացիք անտառները փախան, ուր հետքերնին անգամ չը տեսնուեցաւ ։

Անոր Թագաւորութեան Բարտա քաղաքը մոխիր դարձուցի ․ անոր շրջականներէն մեծ քաղաքի տիրեցի և կողոպտեցի ․ Վանայ գաւառին Սուանդակոնալ և Ծուրծուխու քաղաքները Միդադտիի յարած էին, անոնք ալ առի և կողոպտեցի ․ Իտաքը Միլոնիս լերան Պակաստադտի իշխանը բռնելով մորթը հանեցի ․ Տայղուքքու և անոր ընկերները Համաթ տարի և հոն բնակեցուցի ։

“Այն ատենը Ուլլուսուն իր բարձր լեռներուն վրայէն իմ փառաւոր յաղթութիւններս իմացաւ ․ թռչնոյ պէս խոյանալով եկաւ ինձի աղաչանքով ներում խնդրելու ․ ես անոր անհամար չարութիւններուն ներեցի, և անօրէնութիւնները ջնջուեցան ․ Երկիրները իրեն վերադարձուցի և զինքը իր թագաւորութեան աթոռը նստեցուցի ․ Ուրսայի և Միդադտի ձեռքէն առած երկու ամրոցներս և քսան երկու մեծ քաղաքներս անոր շնորհեցի, և երկրին խաղաղութեան աշխատեցայ ․ իմ վե-

հափառութեանս պատկերը չինեցի. վրան իմ տիրոջս Անուր աստուծոյն փառքը գրեցի և շատ օրինակներ ընելով անոր թագաւորութ Խիքալի քաղաքը կանգնեցի...

«Մուսասիր քաղաքին Ուրզանա իշխանը Հայոց Ուրսա թագաւորին վստահելով՝ ինձի հնազանդիլ չուզեց։ Զօրացս ուժովը և վարպետութիւնով մը Մուսասիրի տիրեցի, և ինքը կեանքը ազատելու համար մինակ փախաւ լեռները գնաց. Ես Մուսասիրի մէջ իրրև տէր վարուեցայ. Ուրզանայի կինը և տղայքը և աղջիկները և անասունները և գանձը և պալատին մէջ ի՛նչ որ կար՝ որ չը հաշուելու բաներ չէին՝ և երկու հազար հարիւր հոգի իրենց ամեն ունեցածներովը և Հալտիա և Բակապարտու աստուածնին և ուրիշ կուռքերնին և անոնց բազմաթիւ նուիրական անօթներն առի.

«Հայաստանի Ուրսա թագաւորը Մուսասիրի առնուիլը և Հալտիա աստուածոյն վերցուիլը իմացաւ, իր մեծամեծներուն ներկայութեամբ դաշոյնով ինքզինքը զարկաւ ու մեռաւ»։ (Տօնէնէր քրիստոնէական ժողովրդեան հայոց. կն. երես 65–68. որ է 1862 յուլիս)։ Այսքան է Խորսապատի պալատին մեծ արձանագրութեան մէջ Հայաստանի անունը տալով խօսածը. Ուրիշ արձանագրութեանց մէջ ալ մի և նոյն պատմութեան համառօտ յիշատակութիւնը կը գտնուի։

Խորսապատի արձանագրութիւնները գտնուելէն առաջ Ասորեստանեայց թագաւոր մը Սարկոն անուն Եսայեայ մարգարէութեան վերոյիշեալ տեղէն զատ գտնուած չէ. այն ալ եբրայական բնագրին և անմիջապէս անկէց առնուած թարգմանութեանց մէջ, իսկ հայ թարգմանութեան մէջ՝ որ Եօթանասնից յունական թարգմանութենէն է Առան գրուած է. և ասոր յանուանէ մեզի ծանօթ Ասորեստանեայց թագաւորներուն ո՛րն ըլլալը վճռաբար չեն որոշած Ս. Գրոց մեկնիչներն և ժամանակագիրները. Քալմէ՝ Սուրբ Գրոց Բառարանին մէջ Ասորեստանեայց Սենեքերիմ անուանի թագաւորին տղան Ասորդանը կը կարծէ, որ հօրը յաջոր-

դեց․ Բայց արձանագրերէն առնուած Թուականնե-
րուն՝ որ իւրաքանչիւր երևելի գործ որ Թագաւորին
քանի երրորդ տարին ըլլալը կը նշանակուի, ճշդու-
թիւնը վկայեալ է․ և այս պատմածներուն ժամանակը
Փրկչի Թուականէն 714 և 713 տարի առաջ կուգայ․
որ Հրէից Իսրայելի Թագաւորութեան վերնալուն Թո-
ւականն է․ և այս Թագաւորութիւնս վերջնոյն ալ Ա-
սորեստանեայց Սաղմանասար Թագաւորին ըլլալը ան-
տարակուսելի է, որով Սարկոն ալ՝ որ Նախնի Ասորես-
տանեայց լեզուաւ բուն կամ ճշմարիտ թագաւոր նշանակելուն
բազմաքնին հնագէտներ կը վկայեն, Սաղմանասարայ
մականուն տրուած ըլլայ կարելի է, որ հօրը մեռնելէն
ետքը Թագաւորութեան յաջորդելուն վրայ վէճ ըլլա-
լով՝ վերջապէս աստր համար միաբանեցան և ճշմարիտ
Թագաւորն այս է ըսին, և այս անունս ալ իր բուն
Սաղմանասար անուան հետ կը մնայ․ Բայց այս կէտը
մեզի համար կարևորութիւն չունենալով՝ կը մնայ մե-
զի Պարույր Թագաւորին պատմութիւնը տեսնել։

Պարույր՝ առաջ իբրև պարզ ազգապետ՝ բայց բա-
ցարձակ իշխան մը՝ իւր հօրը Սկայորդիին յաջորդեց
Փրկչի Թուականէն 848 տարի յառաջ․ և երկու տարի
տիրելէն ետքը՝ Մարաց Վարբակէս և Բաբելոնի Բեղե-
սիս Թագաւորներուն հետ միաբանելով՝ Ասորեստա-
նեայց Սարդանաբաղու Թագաւորը իր պալատին մէջ
յուսահատաբար ինքզինքն այրելով մեռնելու հարկին
մէջ դրին․ Պարույր այս յաղթութեանս մէջ մեծ մասն
ունենալով՝ իւր նիզակակիցներն Վարբակէս և Բեղե-
սիս արժան տեսան որ՝ Թագաւոր ըսուի․ Սարդանա-
բաղու յաջորդեց Թիկղաթ Փաղասար, որուն մահուանէն
ետքը յաջորդեց Սաղմանասար Սարկոն, Փրկչի Թուա-
կանէն 721 տարի յառաջ, և Պարույրի Թագաւորութեան
անուամբ ազգին վրայ տիրելու սկսելէն 23 տարի ետ-
քը։ Այսքան միայն է Պարույրի համար Խորենացւոյն
պատմածը (Ա․ 21)։ Մահուանէն ետքը յաջորդեց
տղան Հրաչեայ, որուն Թագաւորութեան սկիզբը, ուս-
տի և Պարույրի կենաց վերջը՝ Քրիստոսէ 700 տարի ա-

ուաշ է. այն ատեն Պատրէստանեայց վրայ՝ կը թագաւորէր Ուրկանի Թոռը և Սենեքերիմայ տղայն Ասորդան։ Օբբէրդ իմաստուն հնագէտին հաշուին նայելով՝ որ վերոյգրեալ արձանագրութիւնը հրատարակած է, և Ուրկանի թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը 721ին կը դնէ, Հրատչեայի թագաւորութեան, ուստի և Պարոյրի մահուան տարին 693 պիտի դնեմք։

Արձանագրութեան ըսածին նայելով՝ Պարոյր անձնասպանութեամբ մեռած պիտի ըլլայ Սարկոնի արշաւանաց երկրորդ տարին։ Բայց նոյն արձանագրութեան նայելով՝ Սարկոն՝ որ ասոր կենդանութեան ժամանակ ասոր պաշտած կուռքն անգամ վերցուցեր էր ուրիշ կենդանի և անկենդանի ստացուածներէն զատ, մեռնելէն ետքը մէկ մ՚ալ Հայաստանի վրայ չյարձակիր, ո՛չ երկրին տիրելու համար՝ եթէ տակաւին իրեն հնազանդած չէին, և ո՛չ անոր յաջորդին հետ հպատակութեան դաշինք դնելով՝ անիկայ թագաւորեցնելու համար, իսկ Պարոյրի յաջորդի կողմէն դեսպան ալ չերթար անոր. մէկ խօսքով ըսեմք. Հայոց թագաւորին մահուանէն ետքը մէկ մ՚ալ նոյն թագաւորութեան անունը չկայ, ո՛չ Սարկոնի և ո՛չ անոր տղուն Սենեքերիմայ արձանագրութեանց մէջ։ Արդեօք չե՞նք կրնար Սարկոնի հարցնել՝ թէ Ուրսա թագաւորը յուսահատութենէն անձնասպանութեամբ մեռնելէն ետքը դուն ի՞նչ ըրիր, և ըրածներդ ինչո՞ւ արձանագրութեանդ մէջ չգրիր, որով ըրած յաղթութիւններէդ օգուտ քաղել չգիտնալդ յայտնի կընես։

Իրաւի պատմութեան մէջ կըսէ թէ յիսուն և հինգ պարսպաւոր քաղաքներ և ուրիշ տեղեր և բազմաթիւ գերիններ առեր է. բայց պատմութիւնը քիչ մը չփոթ է. պատերազմը Վանայ թագաւորին հետ է, որուն Ուրսա թագաւորը օգնութիւն տուած էր. այս օգնական զօրքը մեռցուցած և Վանայ թագաւորը լեռները փախցուցած կրնայ ըլլալ. բայց Վանայ հողէն անդին անցնելով Հայոց երկրէն տեղ առնելը Հայոց հետ յայտնի պատերազմ չըրած չէր ըլլար, որուն յիշա-

տակը չկայ Վանայ Թագաւորին հետ պատերազմելուն պատմութեան կարգը. Միայն այս վերջնոյս՝ իր կամաւը Հայոց Թագաւորին տուած քանի և երկու քաղաքներն առած կըլլայ Հայոց ձեռքէն. և տօր ալ դիւրութիւն ունէր. որովհետեւ Վանայ սահմանին մէջ էին, որով և Միջագետաց մօտ՝ որ Ասորեստանեայց պետութեան տեղն էր, մանաւանդ որ՝ Վան քաղաքը Ասորեստանեայց Շամիրամ Թագուհիին սիրելի բնակութիւնն էր, և չեմք գիտեր թէ Հայք ե՛րբ տիրեցին այս քաղաքիս. կարծիք մ'է ըսելիքս. Հայոց Վահագըն Թագաւորին ուղղին Վան այս քաղաքս իւր իշխանութեան ներքեւն առաւ, կամ իւր նախնիքներէն այնպէս գտաւ. կարելի է որ սոր հայրը Վահագն՝ որ արիութեամբ անուանի էր, մինչեւ անգամ Կիւռճիներուն նախնիքը Վրացիք ասիկայ իրենց կուռքերուն կարգը դրին Յունաց Օրէս և Հռովմայեցւոց Մարս չաստուածներուն պէս պատերազմի չաստուած ըսելով. այս Վահագնը Ասորեստանցւոց հետ պատերազմ ունեցաւ, և Վան քաղաքը անոնց ձեռքէն առնելով Շամիրամակերտ անունը վրայէն վերցուց. և որպէս զի միշտ Հայոց ձեռքը մնայ՝ իւր որդւոյն և ժառանգին Վան անունն ալ անոր վրայ դրաւ. Ասոնք հաւանական կարծիքներ են. բայց որովհետեւ Հայոց Հայկազուն Թագաւորաց վրայ մինչեւ Տիգրանայ ժամանակը՝ մանրամասն պատմութիւն մը չունիմք, այսպիսի կարծիքներ բացատրելն օրինաւոր կը սեպեմք։

Սարկոնի Հայոց հետ բան չունենալուն և արձանագրութիւնը անոր պարծանք մը ըլլալուն ուրիշ հաւաստիք ունիմք։ Հայաստանի քաղաքներուն շատին անունը հին է. և ոչ միայն ազգին, այլ և մօտակայ ազգաց ալ ծանօթ ըլլալու է։ Բայց մենք արձանագրութեանց մէջ ո՛չ քաղաքի կամ գաւառի մը, եւ ո՛չ Թագաւորի անգամ ճիշդ անունը չեմք գտներ, և գըրուած անունները տառադարձութեամբ անգամ մեզի ծանօթ անուններու մօտեցունելու դժուարութիւն կայ. մինչեւ անգամ արձանագրութեանց Թարգմանը Պ. Օբ-

բերդ՝ որ աշխարհագրութեան և հնագիտութեան քաջահմուտ անձ մ՚է, մեկ հատ մը միայն գտեր է մեզի ծանօթ անուններու մօտ. այն է Խիլաքքու անունը, զոր Կիլիկիա նշանակել կը կարծէ։ Ասկէց աւելի մօտ է ըստ ձայնին Դոայիա գաւառին անունը՝ Տայք գաւառին; և Աօդիա գիւղաքաղաքին անունը՝ Ուտիք գաւառին, Բարտա քաղաքը՝ զոր արձանագրութիւնը Զիքարդու գաւառին մայրաքաղաք կանուանէ, Պարդու քաղաքին անուանը. Բայց սոնք ամենն ալ Ասորեստանէն շատ հեռու, և Հայաստանի հիւսիսային սահմաններուն մօտերն Սարկոնի մինչև այն տեղերն երթալը չը յիշատակուիր։

Բայց Հալտիա կուռքը ի՞նչ ընենք, զոր արձանագիրը Պակապարտու կուռքին հետ մեկտեղ Մուսասիրի Ուրզանա իշխանին պաշտած կուռքն ըլլալ կը ցուցնէ. բայց երբոր Սարկոն սոնք վերցուցեր և որպէս թէ իրեն գերի ըրեր է՝ Հայոց կարծեցեալ Ուրսա թագաւորը յուսահատելով՝ որպէս թէ իւր պաշտած կուռքը գերի գնացած ըլլայ, իր նախարարներուն քով դաշոյնով ինքզինքն զարկեր մեռեր է։ Մենք ոչ Մուսասիր անունով գաւառ կամ քաղաք կը ճանչնամք Հայաստանի մօտ կամ կից, և ո՛չ անոր իշխանը Ուրզանա կամ Ուրսանա, որուն անունն ալ Հայերէն չէ. Լուժժանի՝ որ այս սեպաձև գրերը կարդալու վարճ իմաստուն մէկն է, կըսէ որ Նա մասնիկը անունի մը յարելով, նոյն անուան սեռական հոլովի նշանակութիւն կուտայ. Ասոր ըսածին նայելով Ուրզանա կամ Ուրսանայ ըսել կըլլայ Ուրսայի վերաբերեալ. Եւ որովհետև արձանագիրը Ուրսա անունով այն ժամանակի Հայոց թագաւորը կը ճանչնայ, Ուրսանա ալ անոր կըլլայ իբրև փոխարքայ կամ սպարապետ կամ կուսակալ։ Ուրսայի այս արձանագրութեան մէջ պատմուած անձնասպանութիւնը ասոր Հայոց թագաւոր ըլլալը բոլորովին անհաւատալի կ՚ընէ. Պատճառն վերն իմացուցած եմք որ արձանագրութեան ժամանակը Հայոց թագաւորը Պարոյր էր, որ չէ թէ Սարկոնի կենդանու-

թեան տանը ինքզինքը մեռցուց՝, այլ անոր տղուն Սենեքերիմայ ժամանակն ալ ո՞ղջ էր, և Սենեքերիմայ տղուն Ասորդանին օրը մեռաւ։

Արձանագրութեանց մէջ անպարծութեամբ սուտ մտած ըլլալուն ալ նշան կայ. Սարկոնի արձանագրութիւնը կը պատմէ որ Սարկոն Մարաց թագաւորութեան հետ պատերազմ ունեցեր է. Բայց Սարկոնի տղուն յաջորդը Սենեքերիմ ալ նոյնպէս արձանագրութիւն ունի՝ որ այն ալ Խորսապատ գտնուած է։ Անոր մէջ Սենեքերիմ իրեն համար կը պատմէ թէ՝ Պիթպարու գաւառին, Սիսիլգու և Գումալգի մեծ քաղաքները և շրջակայքը գրաւելէն և Ասորեստանի խառնելէն ետքը (յիշեալ գաւառն ալ անոր մեծ քաղաքներն ալ ծանօթ չեն մեզի. Գումալգի անունը Բարձր Հայոց նահանգին Կամախ քաղաքին անուանը մօտ է), Մարաց հեռաւոր երկիրը գնաց, որուն անունն անգամ իր նախորդ թագաւորները լսած չէին, կըսէ։ Մարաց թագաւորը Վարբակէս՝ Հայոց Պարոյր և Բաբելացւոց Բեղեսիս թագաւորներուն օգնութեամբը Սարկոնի հօրը Սարդանապալի վրայ պատերազմ բանալը վկայեալ պատմութիւն մ'է, և անհնար էր որ Սենեքերիմայ ո՛չ հայրը և ո՛չ պապը անոնց անունը լսած չըլլան. ուստի կըսենք որ Սենեքերիմ, որ իր ժամանակին մեծաւոր դէպք մը այսպէս ջնջելու և սուտ հանելու չը համարձակելու չափ խոհեմութիւն ունէր, այս զրուցուածքով իր հօրը Սարկոնի անհոգ թուլութիւնը կերպով մը կշտամբած կ'ըլլայ, որ Մարաց դէմ պատերազմ բանալով հօրը մահուան վրէժը չառաւ. որպէս թէ Մարաց անունով թագաւորութիւն կենալն անգամ լսած չըլլար։

Ի վերջոյ աս ալ կ'ըսեմք որ նոյնպէս արձանագրութիւնները ժամանակին դէպքերուն պաշտօնական պատմութիւններն ըլլալով, հաւատարմութեան և վաւերականութեան նշան մը կը նկատուին հասարակօրէն. և թէպէտ այսպիսի պաշտօնական հրատարակութեանց մէջ ալ մանաւոր գիտմամբ մը, զոր օրինակ, ոգդաւորու-

թեան ոգւով, կամ ճիշդը պատմած ժամանակնին հատարակութեան մէջ տրտունջ ընելէն վախնալով, որ երբեմն շատ ծանր հետեւանք կունենան, եղածը չեղածի և չեղածն եղածի պէս պատմուելու հարկ մը կըտեսնուի. ասոր օրինակներն ամեն ժամանակ տեսնուած են. Այսու ամենայնիւ մեզի այս տեղս այնքանը բաւական էր ցցնել որ արձանագրութեան ըսած Ուրսան որ Հայոց թագաւոր կըկարծուի. Հայոց թագաւոր չէ. պատմութեան ճշմարիտ կամ սուտ ըլլալը մեր հոգ ընելու բանը չէ.

Ասորեստանեայք ուրիշ ազգաց պէս՝ մեր ազգին անունը Արմէն կամ Արմէնի կըկոչեն հին ատենէ 'ի վեր, որ մեր Արամ Նախահօրն անունէն եկած է։ Այս Արամը Նոյ նահապետին Յաբեթ որդւոյն ցեղէն էր. բայց Յաբեթի եղբօրը Սեմայ ցեղէն ալ Արամ մը կար, և բնական է, ինչպէս որ ճշմարիտ ալ է, որ ասոր ցեղն ալ կընար Արամեան ըսուիլ. և իրօք ալ Ասորեստանցիք և Ասորւոց երկրին բնակիչները և Քաղդէացիք Արամեանք ըսուած են. Ուստի կընայ ըլլալ որ արձանագրութեան նշանակած Ուրսա թագաւորը այս Արամեաններուն մէկ երկրին տիրող թագաւորն ըլլայ. և Մէսիր՝ այն տեղերուն քաղաքն ըլլայ։ Դուցէ Մոպսուեստիա քաղաքին՝ որ Կիլիկիայի մէջ ըլլալով Ասորւոց երկրին սահմանակից է. հիմակուան Մըսիս անունը արձանագրութեան ժամանակը գործածուած հին անունն է. վերջը նէ վանկը որ հոլովական մը կամ ածանցման մասնիկ մը կընայ ըլլալ, ձայնաւորները փոխելով, որ ամեն լեզուաց մէջ յաճախ տեսնուած բան մ'է։

ՅՈՎ. Գր. Տ. Կրպ.
Տէրոյենց

ՎՐԻՊԱԿՔ

Երես	Տող	Սխալ	Ուղիղ
11	18	Մուշեայ	Մուշտոյ
11	22	Մաուլլէլ	Մուլլէր
11	24	Պիսաուդաունի	Պիսուդոնի
12	29	Ալլէնդա	Ալվէնդա։
12	31	Օրօմանչէն	Որոմանչ
13	29	չաստուածուհին	չաստուածուհիէն
14	1	Հերմէսորէ	Հէմէսորէ
14	8	Յոյսն	Հայր
16	31	Քրացցիրի	Քրայցերի
17	2	Քրացցիրրի	Քրայցերի
17	23	Արտաշատ	կար Արտաշատ
18	19	մեծադոյն	մեծադին
19	20	Տարմ։	Տարոն
19	21	Բարքէ	Քարքէ
28	14	Արամադդը՝	Արամազդայ
31	9	'ի Շդունի	'ի Շդունր
32	29	Քշոտ	Ֆշոտ
34	11	խասանցիք	խոռանցիք
34	12	Կովօղաոնի	Խովօլաոնի
34	33	Մանտացինները	Մանտայինները
37	17	միացնել	մեռացնել
38	2	ըլալով	չ՚ըլալով
38	11	Ըռդալ,	Աւդալ,
38	17	Լաուէն	Լասսէ
38	22	ու	սա՛
38	31	Գինաէ	Գիսանէ
38	33	Աշտալ	Աւդալ
38	34	Հայման	Նայման
39	2	Լաուէնի	Լասսէնի

Երես	տող	սխալ	ուղիղ
40	8	Յունաստան	Յունաստանէն
40	24	Արտէմէսին	Արտէմէսինը
40	28	Դերբ,ան	Դերջան
41	35	Կոփչուն	Խփչում
42	21	Կատնոսը	Կռանոսը
42	32	Կովօլսօն	Խվօլսօն
47	22	կերևէր	չ'երևիր
49	28	կը խօսին	կը խօսինք
51	34	չատ	զատ
52	31	աստուածնայնել	աստուած այնել
53	3	Հայմանին	Նայմանին
54	16	Դազունայի	Թոթոնայի
60	4	Մապօն	Մապօկ
65	17	յիշատակագիրը	յիշատակագրէն
66	19	Մէնոն	Մէնան
66	21	Ուրսա	Ուրծա
66	23	Ուրկօն	Սարկօն
66	24	Ուրկօն	Սարկօն
67	1	Ուրժա	Ուրծա